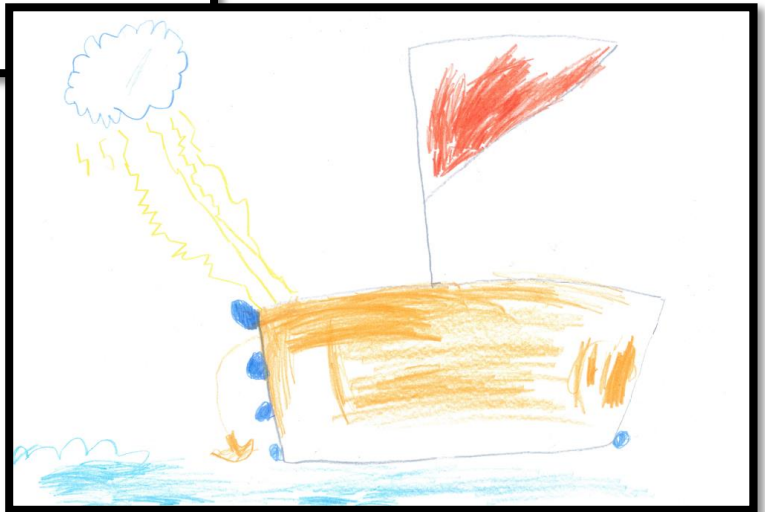

De onbewuste rol van god en familie van kinderen in het Asielzoekerscentrum Onnen

Verkennd onderzoek naar gehechtheidsaspecten in de familietekening en het getekende godsbeeld bij kinderen van het Asielzoekerscentrum Onnen.

Anieljah de Kraker-Zijlstra

Scriptie master Geestelijke verzorging

De onbewuste rol van god en familie van kinderen in Asielzoekers centrum Onnen

Verkennd onderzoek naar gehechtheidsaspecten in de familietekening en het getekende godsbeeld bij kinderen van het Asielzoekerscentrum Onnen.

Anieljah de Kraker-Zijlstra

21 augustus 2017

Master Geestelijke Verzorging

Rijksuniversiteit Groningen

S1491938

Eerste begeleider: dr. J.K. Muthert

Tweede begeleider: dr. H. Schaap-Jonker

(aantal woorden: 22776)

Woord vooraf

Afgelopen maanden heb ik mij verdiept in de relatie tussen kindertekeningen en gehechtheid. Ik heb het ervaren als een inspirerende ontdekkingsocht. Deze tocht is mede dankzij de begeleiding van Hanneke Muthert en Hanneke Schaap gestart en voltooid. Zij introduceerden mij in het onderwerp en zij hebben het scriptieproces begeleid.

Ook gaat mijn dank uit naar Fabienne Rietdijk en haar collega's van CBS de Borgh in Onnen, maar vooral naar de vluchtelingkinderen uit Onnen die bereid waren om mee te doen aan het onderzoek. Sommige kinderen offerden zelfs een deel van hun pauze op.

Afgelopen jaar was extra bijzonder omdat ik voor het eerst moeder mocht worden. Dat zorgde ervoor dat ik extra nieuwsgierig was naar alle ontwikkelingen rondom hechting. Dankzij de oppas voor Nova van ouders en schoonouders en vooral dankzij mijn man Christian, tevens de man die ik heb leren kennen op de GGW-faculteit, heb ik mij volop kunnen verdiepen in dit onderwerp.

Veel leesplezier gewenst.

Anieljah de Kraker-Zijlstra

Augustus 2017

Samenvatting

Over de hele wereld worden binnen het onderzoek *Drawings of gods*, onder leiding van professor Pierre Yves-Brandt, kindertekeningen van god verzameld met als doel om tot een beter begrip van de oorsprong en ontwikkeling van het godsbegrip te komen. Deze scriptie draagt aan dit onderzoek bij door onderzoek te doen naar de relatie tussen gehechtheid aan God en gehechtheid aan de familie. In dit onderzoek wordt onderzocht wat een vergelijking tussen een tekening van god en een familietekening oplevert ten aanzien van het vermoeden van veilige dan wel onveilige gehechtheid. Hiertoe is onderzoek verricht bij negen asielzoekerskinderen van zes tot en met negen jaar. De interculturele onderzoekspopulatie leverde aanleiding om niet alleen onderzoek te doen naar gehechtheid, maar ook naar in welke mate er rekening moet worden gehouden met culturele diversiteit bij interpretatie van gehechtheid.

Op basis van diverse onderzoeken naar tekenen van gehechtheid in familietekeningen is in dit onderzoek een schema samengesteld om familietekeningen te analyseren. Bij het analyseren van een tekening van God is een verkort schema van de analyse van de gehechtheidsaspecten in familietekeningen gebruikt. Bij de analyse wordt ook rekening gehouden met het tekenproces en het narratief bij de tekening.

Omdat de tekenontwikkeling universeel blijkt te verlopen is het zinvol om tekeningen uit diverse culturen met deze methode te analyseren. De interpretatie van gehechtheid is cultureel gezien minder universeel. Hierbij moet rekening worden gehouden met de waarden die in een cultuur belangrijk worden geacht.

Een vergelijking tussen beide tekeningen levert bij zeven van de negen kinderen een gelijk resultaat op wat betreft vermoeden van veilige dan wel onveilige gehechtheid. Dit is passend bij de correspondentiethese die omhelst dat menselijke hechtingspatronen worden weerspiegeld in hoe mensen God ervaren. Toch is voorzichtigheid geboden wat betreft interpretatie. Recent hechtingsonderzoek onder moslims veronderstelt dat het godsbeeld ondanks veilige gehechtheid ook aspecten van angst kan bevatten op basis van het geleerde godsbeeld. Mogelijk geldt hetzelfde voor sommige christenen, omdat het godsbeeld een complex concept is dat ook een religieus-cultureel aangeleerde component bevat.

Op basis van dit onderzoek lijkt het zinvol om bij onderzoek naar gehechtheid aan god onder kinderen ook een familietekening af te nemen. Deze tekening biedt aanknopingspunten om met behulp van open vragen de gehechtheid van een persoon te verkennen.

Inhoud

Samenvatting.....	4
Inhoud	6
Inleiding.....	8
1. Gehechtheid, godsbeeld en trauma.....	11
1.1 Inleiding	11
1.2 De gehechtheidstheorie als paradigmawisseling in de ontwikkelingspsychologie.....	11
1.3 Mary Ainsworth – Ontwikkeling van de <i>Standardized Strange Situation Procedure</i>	12
1.3 Gehechtheidsstijlen.....	14
1.4 Hechting en culturele diversiteit	17
1.5 God als gehechtheidsfiguur.....	21
1.6 Gehechtheid aan God onder moslims.....	23
1.7 De invloed van (oorlogs)trauma op gehechtheid.....	28
1.8 Conclusie	31
2. Tekeningen van God en familie.....	33
2.1 Inleiding	33
2.2 Analyse van tekeningen met behulp van het proces en narratief	33
2.3 Analyse van gehechtheidsaspecten in familietekeningen	35
2.4 Analyse van de getekende godsrepresentatie	41
Model voor gehechtheidsaspecten in tekeningen van god	44
2.5 Invloed van culturele diversiteit op kindertekeningen	46
2.6 Algemene tekenontwikkeling van vijf tot twaalf jaar.....	49
Leeftijd van de deelnemers aan het onderzoek: zes tot negen jaar	51
2.7 Conclusie	52
3. Onderzoekopzet bij basisschool de Borgh in Onnen	54
3.1 Onderzoekspopulatie: vluchtelingkinderen uit AZC Onnen	54
3.2 Procedure veldwerk en de volgorde van de tekeningen.....	54
3.3 Het narratief bij de tekeningen	55
3.4 Rol van de onderzoeker.....	57
3.5 Evaluatie van het proces	58

4. Analyse van de tekeningen	60
4.1 Hypothesen ten aanzien van de tekeningen	60
4.2 Methode ter analyse van de tekeningen	61
4.3 Samenvatting van de resultaten	62
Tekeningen kind 1 – jongen negen jaar, afkomstig uit Syrië (moslim)	62
Tekeningen kind 2 – jongen zeven jaar, afkomstig uit Syrië (moslim)	62
Tekeningen kind 3 - jongen negen jaar, afkomstig uit Syrië (moslim)	63
Tekeningen kind 4 – jongen acht jaar, afkomstig uit Afghanistan (moslim)	65
Tekeningen kind 5 - meisje 10 jaar en drie maanden, afkomstig uit Syrië (moslim)	65
Tekeningen kind 6 – meisje zeven jaar, afkomstig uit Pakistan (Christen)	67
Tekeningen kind 7 – jongen negen jaar, afkomstig uit Afghanistan (moslim)	68
Tekeningen kind 8 – meisje negen jaar, afkomstig uit Eritrea (christen)	69
Tekeningen kind 9 – jongen negen jaar, afkomstig uit Irak (christen)	70
4.4 Discussie	72
4.5 Conclusie	74
5. Conclusie, discussie en aanbevelingen	77
Literatuurlijst	79
Bijlage 1 Analyse van de tekeningen van god en familie per kind	86
Tekeningen kind I	86
Tekeningen kind II	89
Tekeningen kind III	93
Tekeningen kind IV	97
Tekeningen kind V	100
Tekeningen kind VI	104
Tekeningen kind VII	107
Tekeningen kind VIII	111
Tekeningen kind IX	114
Bijlage 2 – Procedure veldwerk.....	117
Bijlage 3 – Vragenlijst kinderen tekenen God	119
Bijlage 4 - Observatieformulier	122

Inleiding

Drawings of gods¹

Vanuit diverse psychologische perspectieven wordt onderzoek gedaan naar het concept van god, ook wel godsbeelden of godsrepresentaties genoemd. *Drawings of gods* is een project dat is ontwikkeld aan de faculteit van theologie en religiewetenschappen onder leiding van prof. Pierre Yves-Brandt aan de universiteit van Lausanne. Het doel van dit project is om bij te dragen aan een beter begrip van de oorsprong en ontwikkeling van het godsconcept door gebruik te maken van kindertekeningen die in verschillende culturen en religieuze tradities worden verzameld. Hoewel de methode van het werken met tekeningen niet vrij staat van kritiek, hebben tekeningen de potentie om interessante aanvullende informatie te verschaffen op de manier waarop kinderen naar god kijken. Tekeningen kunnen volgens diverse psychologen namelijk toegang bieden tot meerdere lagen van de persoonlijkheidsontwikkeling (Meykens en Cluckers, 2006). De huidige database bevat meer dan 6500 tekeningen die zijn verzameld in Japan, Roemenië, Rusland, Zwitserland, de Verenigde Staten, Iran, Nepal en Nederland. De tekeningen bieden de kans om tegelijkertijd zowel ontwikkelingspsychologisch als cross-cultureel onderzoek te doen (project description drawings of gods).²

Nieuwe lijn binnen het onderzoek: familietekeningen

De sectie godsdienstpsychologie van de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de faculteit Groningen levert aan dit onderzoek een bijdrage door tekeningen te verzamelen van kinderen in Nederland. Bij het verzamelde materiaal wordt gekeken naar de relatie tussen *attachment* of 'hechting'³ van het kind aan de ouders en het getekende godsbeeld.

¹ Wanneer er niet over een specifieke godheid wordt gesproken wordt 'god' zonder hoofdletter geschreven.

² Op de website van het onderzoek zijn de meer dan 6500 tekeningen voor een vrij publiek toegankelijk: <http://dddtiresias.unil.ch/>

³ Begrippen als binding, band, gehechtheid, genegenheid, liefde etc. hebben niet dezelfde denotatieve en/of connotatieve betekenis als de Engelse vakterm 'attachment'. In het Nederlands kan de term attachment nog het beste omschreven worden als betrekking hebbend op de affectieve relatie tussen ouders en kind (van IJendoorn 1979). Inmiddels is de attachment theorie die zijn oorsprong heeft bij Bowlby (1973) zo bekend binnen de godsdienstpsychologie dat in deze scriptie de term hechting of gehechtheid wordt gebruikt als vertaling van de vakterm 'attachment'.

Tot nu toe werd vergelijkend onderzoek verricht tussen observatie van het maken van kindertekeningen, de kindertekening zelf, een aanvullende vragenlijst en de verkorte ECR-RC hechtingsvragenlijst. Hieruit wordt door masterstudenten van der Veght (2014) en van Nijenhof (2016) voorzichtig geconcludeerd dat er een verband bestaat tussen de mate van hechting aan de ouders en de kindertekening van god. Een gestandaardiseerde methode om de tekeningen van god te analyseren op gehechtheidsaspecten bestaat nog niet. Kindertekeningen verschaffen non-verbale toegang tot hun innerlijke wereld en mentale representaties zoals gevoelens, gedachten en emoties. (Cox, 2005; Jolley, 2010; Keller 2016). Op die manier kan worden verondersteld dat tekeningen van de familie iets weerspiegelen van de relationele ervaringen van het kind binnen de familie. Op dit moment wordt daarom door diverse studenten gewerkt aan een onderzoek waarbij het kind zowel een voorstelling van god alsook een tekening van het eigen gezin tekent, om te kijken of een gezinstekening aanvullende waarde heeft bij het analyseren van gehechtheid in een tekening van god. Binnen het onderzoek *Drawings of gods* is dit onderdeel nieuw. Het vraagt dan ook om zowel theoretisch als praktisch onderzoek.

Onderzoek naar kindertekeningen en familietekeningen bij gevluchte kinderen

Deze scriptie draagt bij aan het onderzoek naar de relatie tussen gehechtheid aan de ouders en het getekende beeld van god door te onderzoeken hoe de tekening van de familie zich verhoudt tot de tekening van god.

Hierbij wordt in het bijzonder gekeken naar een tiental tekeningen van vluchtelingkinderen uit het basisonderwijs van het Asielzoekers centrum (AZC) Onnen, afkomstig uit diverse landen in het Midden-Oosten. Op zich is het onderzoek naar hechting bij deze doelgroep een spannende keuze. Niet alleen hebben deze kinderen veel meegemaakt. Ook zijn ze afkomstig uit verschillende culturen religieuze tradities wat vergelijkend onderzoek tussen de tekeningen lastig maakt (Gernhardt, Keller en Rubeling 2016). Toch is het interessant om bij deze unieke doelgroep tekeningen af te nemen. Eén ding hebben de kinderen namelijk wel gemeenschappelijk. Ze hebben hun eigen land moeten verlaten omdat het onveilig was. Ze hebben allemaal te maken gehad met gedwongen migratie. De impact die een dergelijke gebeurtenis heeft op een kind is onder meer afhankelijk van de kwaliteit van hechtingsrelaties (Bek-Pederson & Montgomery, 2006). Bij dit onderzoek is geen gebruik gemaakt van de ECR-RC vragenlijst. Allereerst was er geen gevalideerde Arabische en

Tigrinya vertaling van de vragenlijst voorhanden. Dit betekent dat de lijsten alleen mondeling zouden kunnen worden afgenomen met behulp van een vertaler. Ten tweede stemden de docenten van CBS de Borgh niet in met het afnemen van de gestandaardiseerde ECR-RC hechtingsvragenlijst omdat ze de vragen te sterk vonden appelleren op angst. Daarom is er in overleg met de onderzoeksbegeleiders voor gekozen om langer stil te staan bij het narratief bij de tekeningen. Er zijn vragen gesteld die relateren aan angst en vermijding maar ook aan een positieve emotie zoals blijdschap.

De vraag die centraal staat in deze scriptie is: *Wat levert een vergelijking tussen een tekening van god en een familietekening op ten aanzien van het vermoeden van veilige dan wel onveilige gehechtheid bij asielzoekerskinderen tussen de zes en negen jaar?*⁴

Om antwoord te krijgen op deze vraag is het onderzoek opgedeeld in twee delen. Hoofdstuk een en twee omvatten het theoretisch kader en hoofdstuk drie en vier omvatten het praktijkgericht onderzoek.

In het eerste hoofdstuk wordt nader ingegaan op het concept van hechting en de relatie van hechtingspatronen tot het godsbeeld. Hierbij komt ook aan bod welke rol culturele of religieuze verschillen spelen bij de interpretatie van hechting. Aangezien de kinderen zijn gevlucht wordt ook besproken welke invloed een traumatische ervaring kan hebben op de hechting van het kind. In het tweede hoofdstuk worden de tekenaspecten behandeld. Er wordt gezocht naar een methode om zowel de familietekening als de tekening van god te analyseren. Verder wordt onderzocht in welke mate culturele verschillen invloed hebben op de tekenontwikkeling. Vanwege de beperkte omvang van de scriptie wordt met name de tekenontwikkeling in de leeftijd van zes tot negen jaar nader toegelicht. In het derde hoofdstuk wordt de onderzoeksmethode van het praktijkgericht onderzoek bij de kinderen van het AZC Onnen nader toegelicht. Het vierde hoofdstuk bevat een samenvatting van de analyse van de tekeningen en een antwoord op de hypotheses die aan de hand van het theoretisch onderzoek zijn opgesteld. Tenslotte volgen in het vijfde en laatste hoofdstuk de belangrijkste conclusies, discussie en enkele aanbevelingen voor vervolg onderzoek.

⁴ In hoofdstuk drie wordt de keuze voor de leeftijdscategorie nader toegelicht.

1. Gehechtheid, godsbeeld en trauma

1.1 Inleiding

In het onderzoek wordt gekeken naar wat het oplevert om zowel een tekening van god als een familietekening te analyseren vanuit gehechtheidsperspectief. Daartoe wordt in dit hoofdstuk besproken wat de hechtingstheorie van Bowlby inhoudt. Omdat we in dit onderzoek te maken hebben met kinderen uit verschillende culturen wordt ook besproken in hoeverre er culturele verschillen zijn wat betreft hechting. Vervolgens wordt besproken op welke manier God als hechtingsfiguur kan fungeren. In het bijzonder wordt ingegaan op wat hierover momenteel bekend is voor moslims aangezien de meest gangbare theorieën over gehechtheid aan God met name zijn gebaseerd op onderzoek onder christenen (Beck & McDonald, 2004). Tot slot wordt ingegaan op de vraag welke invloed trauma kan hebben op de ontwikkeling van het kind.

1.2 De gehechtheidstheorie als paradigmawisseling in de ontwikkelingspsychologie

John Bowlby ontwikkelde in samenwerking met zijn assistente Mary Ainsworth de gehechtheidstheorie. Deze theorie kan worden gezien als een paradigmawisseling in het wetenschappelijk onderzoek naar menselijke psychologische ontwikkeling. Hij bracht een revolutie teweeg wat betreft de manier waarop gedacht wordt over de band tussen moeder en kind en mogelijke verstoring van de band door scheiding, sterfte of gebrek aan contact (Bretherton, 1992, p. 3; Keller 2013, p. 175).

De gehechtheidstheorie is een reactie op de psychoanalytische object-relatietheorie. Freud was grondlegger van de psychoanalyse. Freud had wat betreft psychologische ontwikkeling vooral aandacht voor de individuele ontwikkeling waarbij de driften van de mens getemd en gesocialiseerd moesten worden. De relatie waarbinnen de ontwikkeling plaatsvond beschouwde hij grotendeels als secundair (Cullberg, p. 89). Volgens psychoanalyticus Thomas Ogden (2002) creëerde Freud desondanks het begin van de object-relatietheorie met zijn artikel 'Trauer und melancholie' uit 1917. Freud beschreef daarin het gevoel van ambivalentie ten opzichte van een overleden 'object', hierbij is aandacht voor de eigen ontwikkeling in relatie tot de ander (Ogden, 2002). Na de dood van Freud ontstond er binnen de psychoanalytische stroming de object-relatie theorie. In deze theorie wordt meer

nadruk gelegd op de manier waarop de relatie tussen het kind (subject) en de belangrijke andere personen (objecten) in de omgeving zich ontwikkelt (Cullberg, p. 90).

Bowlby was psychiater en werd tijdens zijn studie begeleid door psychoanalytica Melanie Klein wie op dat moment belangrijk was in de ontwikkeling van de object-relatie theorie. Klein stelde dat de emotionele problemen van kinderen vrijwel geheel werden bepaald door interne conflicten en in mindere mate door gebeurtenissen in de externe wereld. Als gevolg hiervan verbood ze Bowlby om met de moeder van een drie jarig kind te spreken die door Bowlby werd geanalyseerd onder de supervisie van Klein (Bowlby 1987). Bowlby was juist van mening dat de ervaringen van het kind binnen de familie aan de basis stonden van emotionele verstoringen bij het kind. Om tot een oplossing te komen voor de emotionele problemen van het kind is volgens Bowlby aandacht voor de relatie van belang en moeten er dus ook gesprekken worden gevoerd met de moeder (Bowlby 1940). In de stroming van de object-relatie theorie ontwikkelden de psychiater en psychoanalyticus Fairbairn (1952) en kinderarts en psychoanalyticus Winnicott (1965) onafhankelijk van Bowlby soortgelijke ideeën over het belang van de ouder-kind interactie (Bretherton 1992, p.761). Bowlby slaagde erin om zijn ideeën te toetsen met behulp van experimenteel onderzoek.

1.3 Mary Ainsworth – Ontwikkeling van de *Standardized Strange Situation Procedure*

De Amerikaanse Mary Ainsworth werkte vanaf de jaren '50 samen met Bowlby. Ainsworth was de eerste persoon die empirisch onderzoek naar hechting en de ontwikkeling van hechting verrichtte. Hieronder wordt de ontwikkeling van de onderzoeksprocedure beschreven, omdat de totstandkoming van deze procedure plaatsvond in twee verschillende culturen. Verder worden de belangrijkste conceptuele bijdragen van haar onderzoek beschreven.

In 1954/1955 observeerde Ainsworth baby's en hun verzorgers in Kampala, de hoofdstad van Uganda in een longitudinaal etnografisch onderzoek. Ze observeerde opvoedingspatronen tussen moeder en kind vanaf de geboorte tot de leeftijd van een jaar. Een belangrijke conclusie was dat sensitiviteit van de moeder een cruciale factor is die de kwaliteit van hechting bepaalt. Deze sensitiviteit omschreef ze als 'het vermogen om signalen van het kind in gedrag en communicatie waar te nemen en accuraat te

interpreteren en vervolgens direct en op de juiste wijze te reageren' (Ainsworth, Bell & Stayton, 1974, p. 127).

In Baltimore in de Verenigde Staten startte Ainsworth vervolgens ook een longitudinale studie om het gedrag van de moeder te observeren en te onderzoeken welke invloed dit heeft op de latere hechtingskwaliteiten van het kind. Hierbij bezocht ze gedurende een jaar maandelijks moeders en hun pasgeborenen. Ze kon alleen niet de observaties van de verschillende hechtingstijlen repliceren die ze eerder in Uganda deed. Ze concludeerde dat de baby's uit Baltimore er aan waren gewend dat hun moeder de kamer regelmatig binnenkwam en verliet en daarom minder snel geneigd waren om te huilen wanneer hun moeder de kamer verliet (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978; Keller, 2016). Ze vermoedde dat kinderen in een onbekende setting zoals het laboratorium van een universiteit mogelijk wel soortgelijke reacties zouden vertonen als dat de Ugandese baby's thuis deden. Daarom bedacht ze een andere procedure: 'the Standardized Strange Situation Procedure'. Hierbij wordt een kind gedurende twintig minuten geobserveerd in een laboratorium. Gedurende deze acht stadia vinden acht episodes plaats. Als eerste worden moeder en kind geïntroduceerd in een speelruimte in het laboratorium. Later komt hier ook een onbekende vrouw bij. Terwijl de onbekende met de baby speelt gaat de moeder kortdurend weg en komt dan terug. Een tweede scheiding van de moeder vindt plaats waarbij het kind helemaal alleen is. Uiteindelijk komt de vreemde vrouw en vervolgens de moeder terug (Bretherton 1992, p. 17). (voor de complete stadia zie Ainsworth 1978). De observator let hierbij op de reacties van het kind met betrekking tot scheiding en reünie met de moeder en in welke mate het kind de omgeving verkent. Dit onderzoek leverde de verwachte verschillen op die ook in Uganda werden gezien (Keller 2016). Aan de hand van dit onderzoek omschreef ze drie categorieën: veilig gehecht, onveilig vermijndend gehecht en onveilig gepreoccupeerd. De psychologe Mary Main voegde hier later de categorie gedesorganiseerde gehechtheid aan toe, aan de hand van observaties van afwijkend gedrag ten opzichte van de door Ainsworth beschreven hechtingsstijlen. Over het algemeen laat het kind bij deze stijl slechts kort een afwijking zien ten opzichte van de andere hechtingstijlen om vervolgens gedrag te vertonen dat past bij één van de drie andere stijlen. Daarom krijgen deze kinderen vaak secundair één van de andere classificaties. Het afwijkend gedrag wordt meestal vertoond bij de reünie met de moeder maar kan ook tijdens de andere episodes voorkomen. (Main & Solomon, 1986; 1990; Lyons-Ruth & Jacobvitz, 2008).

Ainsworth leverde een belangrijke bijdrage aan het concept hechting door het beschrijven van verschillende hechtingsstijlen. Een belangrijke ontdekking was dat baby's van sensitieve moeders neigden naar veilige hechting en baby's van minder sensitieve moeders neigden naar onveilige hechting. Het plezier van de moeder in het geven van borstvoeding droeg ook bij aan de ervaren veiligheid van het kind. Een andere bijdrage die ze leverde aan het concept van een hechtingsfiguur is dat het een veilige basis vormt van waaruit je de wereld kunt exploreren (Ainsworth 1967, Bretherton 1992 p. 1, 15). In verschillende culturen kunnen verschillende prikkels nodig zijn om hechtingsgedrag te activeren zoals te zien in het verschil tussen het onderzoek in Kampala en Baltimore.

1.3 Gehechtheidsstijlen

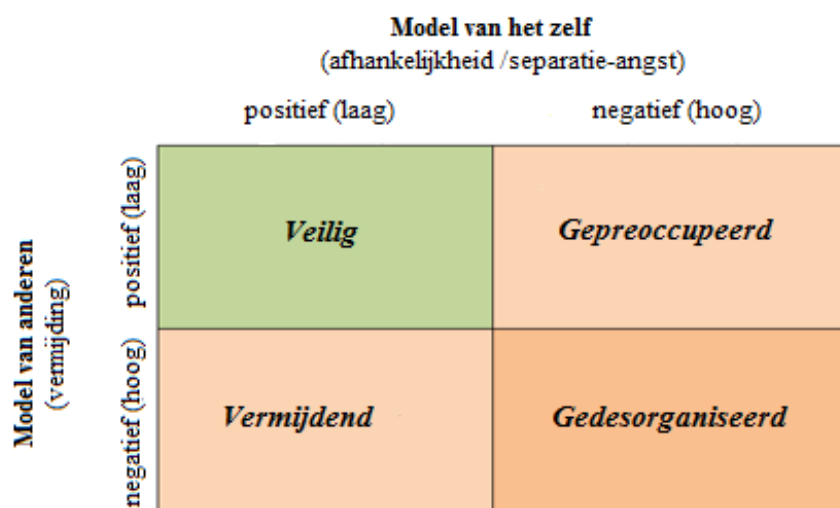
De hechtingsstijl die mensen als kind ontwikkelen werkt volgens Bowlby door tijdens de rest van het leven. Vroege ervaringen met belangrijke hechtingsfiguren zijn onder andere bepalend voor hoe een individu later met sociale situaties om zal gaan. Dit wordt verklaard door Bowlby's concept van innerlijke werkmodellen (Bowlby, 1969). Het kind vormt een intern werkmodel van zichzelf in relatie tot de hechtingsfiguren. Deze werkmodellen worden geconstrueerd vanuit de interactie-ervaringen die als kind zijn opgedaan tijdens dagelijkse gebeurtenissen. Het kind vormt onbewust een beeld van hoe dingen werken, met name het verkrijgen van eten, warmte en bescherming. Via dit model kan het kind op de opvoeder reageren, anticiperen en vooruitlopen. Dit model levert een basispatroon op voor hoe het individu later met zijn omgeving omgaat en in het bijzonder in sociale relaties. De interne werkmodellen van hechting omvatten een geleerd beeld over de (on)beschikbaarheid van anderen en daarbij een beeld van zichzelf als (on)waardevol, (in)capabel en iemand die al dan niet zorg verdient (Delfos 2014; Atwool, 2006).

Bartholomew en Horowitz (1991) voegden de inzichten wat betreft gehechtheidsstijlen van Bowlby & Ainsworth en Main & Solomon (1986) samen in een kwadrant.⁵ In dit model worden zowel het zelfbeeld als het beeld van de ander in tegenstellingen uitgedrukt. Zo kan iemands zelfbeeld ten aanzien van een hechtingsrelatie

⁵ In het kwadrant van Bartholomew en Horowitz wordt de gedesorganiseerde hechtingsstijl omschreven als 'angstig'. De term gedesorganiseerd dekt wat mij betreft beter de lading, namelijk het onvermogen om een hechtingsstijl te ontwikkelen. Voor de diverse gehechtheidstijlen worden door verscheidene onderzoekers diverse termen gehanteerd. In deze scriptie wordt de classificering van Bartholomew en Horowitz gehanteerd, met uitzondering van de classificatie gedesorganiseerde gehechtheid, die ook in het bredere onderzoek naar gehechtheid in kindertekeningen van god wordt gehanteerd.

positief of negatief zijn, waarbij iemand zichzelf als waardevol en de moeite waard om gesteund te worden acht of juist niet. Het beeld van de ander kan positief of negatief zijn; anderen zijn te vertrouwen en beschikbaar indien nodig in tegenstelling tot het beeld dat de ander onbetrouwbaar en afwijzend is in tijden van nood. Daarom wordt wanneer het beeld van de ander negatief is contact ten tijde van nood vermeden en andersom.

In het oorspronkelijke model van Bartholomew en Horowitz staat op de horizontale as alleen 'model van het zelf en afhankelijkheid'. Brennan, Clark en Shaver (1998) stellen in een onderzoek naar hechting in volwassen romantische relaties vast dat de meeste hechtingsmodellen uitgaan van verlatingsangst en angst voor intimiteit. Daarom is separatie-angst toegevoegd. Separatie-angst wordt ook waargenomen bij de *Standardized Strange Situation Procedure*. Angst voor intimiteit kan worden geuit door vermijding gedrag ten opzichte van anderen.

Figuur 1 Gehechtheidsstijlenmodel in een kwadrant. Vrij naar Bartholomew en Horowitz, 1991)

Bij veilige hechting is er sprake van een zekere balans tussen onafhankelijkheid en afhankelijkheid ten opzichte van de belangrijke ander. Er is iemand die in nood dient als een veilige haven waar je naar toe kunt gaan en die ook een veilige basis vormt van waaruit je de wereld om je heen kunt ontdekken. Hierdoor hoeft het individu weinig angst. Bij scheiding van de primaire hechtingsfiguur is er wel sprake van separatie-angst. Het kind hoeft zich echter weinig zorgen te maken aangezien er iemand beschikbaar is indien nodig. Op die manier kan een kind zich richten op andere ontwikkelingstaken (Bartholomew & Horowitz, 1991; Simpson & Belsky 2008).

Bij alle drie onveilige hechtingsstijlen is er in zekere zin sprake van angst voor de primaire hechtingsfigu(u)r(en). Bij de gepreoccupeerde hechtingsstijl heeft het kind het gevoel van minderwaardigheid gecombineerd met een lage vermijding ten opzicht van anderen omdat de ander als positief wordt beschouwd. Ouders van deze kinderen zijn vaak inconsistent wat betreft sensitiviteit voor de behoefte van het kind. Hierbij kan sprake zijn van misbruik. Deze combinatie kan lijden tot een strijd om zelfacceptatie waarbij wordt getracht om het negatieve zelfbeeld te compenseren met een grote drang naar de nabijheid van anderen om er zeker van te zijn dat het voldoende zorg ontvangt. Dit type is vaak veeleisend ten opzichte van de omgeving en onderneemt vaak weinig zelfstandig (Bartholomew & Horowitz, 1991, Simpson & Belsky 2008).

Bij de vermijdende hechtingsstijl is er in zekere zin een positief gevoel van het zelf maar van de ander wordt weinig verwacht. De term vermijding staat in relatie tot angst voor afwijzing. Deze kinderen ervaren de ander als afwijzend of koel. Door het onderdrukken van de behoefte aan intieme relaties beschermen deze kinderen zichzelf als het ware tegen mogelijke teleurstellingen in relatie tot de ander. Op die manier lijken ze zelfstandig en onkwetsbaar. Het kind kan ondertussen erg gespannen zijn in tijden van stress omdat het steun ontbeert en de behoefte hieraan onderdrukt (Bartholomew & Horowitz, 1991, Simpson & Belsky 2008).

Bij de gedesorganiseerde hechtingsstijl is er sprake van zowel een negatief model van het zelf als van de ander. Er is geen specifieke strategie in relatie tot de opvoeder. Het kind zoekt toenadering maar is tegelijkertijd bang voor afwijzing. Er is sprake van een innerlijk conflict waarbij de opvoeder enerzijds wordt gezien als bron van onrust en gevaar en anderzijds als mogelijkheid om angst weg te nemen. Traumatische ervaringen van ouders kunnen de basis vormen voor wisselende sensitiviteit ten opzichte van het kind met als gevolg deze vorm van gehechtheid (Main en Hesse 1990). De classificatie gedesorganiseerde hechtingsstijl houdt het meest verband met latere ontwikkelingsstoornissen zoals bijvoorbeeld post-traumatische stress bij blootstelling aan een trauma (MacDonald et al., 2008).

1.4 Hechting en culturele diversiteit

De hechtingstheorie kent een culturele oorsprong zoals hierboven beschreven. Ainsworth herkende het belang van culturele invloeden op het hechtingsgedrag van de baby. Het onderzoek uit Uganda werd aangepast aan de Amerikaanse baby's door het stressniveau te verhogen door een vreemde ruimte te kiezen en een vreemd persoon aan het onderzoek toe te voegen. De *Strange Situation Procedure* is echter niet aangepast bij latere interculturele onderzoeken van de Gusii in Kenia, de Hausa in Nigeria en onder Westerse en niet-Westerse families in de middenklasse (Voor een samenvatting zie Van IJzendoorn & Sagi-Schwartz, 2008; Keller, 2016 p 180).

Keller (2016, p. 180) concludeert in haar onderzoek naar hechting en cultuur dat de spreiding van hechtingskwaliteiten de enige dimensie is die hechtingsonderzoekers als cultureel erkennen. Hierbij wordt een spreiding bedoeld die afwijkt van de American Standard Distribution die afkomstig is van de Ainsworth Baltimore studie: 66% veilig, 12% vermijdend en 22% gepreoccupeerd. Drie voorbeelden die vaak worden genoemd zijn een onderzoek in Noord Duitsland onder 46 moeder-kind paren. Hieruit bleek dat er veel kinderen met een vermijdende hechtingstijl waren; 52% vermijdend, 34% veilig, 13% gepreoccupeerd (Grossmann, Huber & Wartner, 1981; Grossmann, Spangler, Suess & Unzner, 1985). Een tweede voorbeeld is een case-study onder 60 moeder-kind paren in Japan (Takahashi 1986). Wat betreft veilige hechting kwamen de uitkomsten overeen met Amerika (68%). Opvallend was dat er onder de onveilig gehechte kinderen (32%) alleen gepreoccupeerde kinderen waren (Miyake, Chen & Campos, 1985). Deze verschillen werden later met behulp van de culturele context verklaard. Zo zouden de Duitse kinderen vroegtijdig zijn gestimuleerd tot zelfstandigheid en werden de Israëliëse en Japanse kinderen te weinig blootgesteld aan vreemdelingen.

De cross-culturele meta analyse van the *Standardized Strange Situation Procedure* van Van IJzendoorn en Kroonenberg (1988) laat echter zien dat intra culturele variatie groter is dan interculturele variatie. Onderzoek naar moeder-kind koppels uit stedelijke en plattelandsgebieden in Chili laat bijvoorbeeld verschillen zien in opvoedstijl en hechting (Farkas, Olhaberry, Santalices & Cordella, 2016). Stedelijke moeders neigen naar een meer westerse manier van opvoeden waarbij individualiteit centraal staat. Kinderen op het platteland worden op meer collectivistische wijze opgevoed, waarbij vaak drie generaties betrokken zijn bij de opvoeding. Ook spelen broertjes en zusjes vaak een grotere rol bij de

opvoeding. Op het platteland wordt vroege zelfstandigheid meer gestimuleerd. Hierbij was er nog geen significant verschil onder de hechtingsstijlen van de kinderen op de leeftijd van 12 maanden. Mogelijk heeft dit te maken met de betrekkelijke omvang van het onderzoek, namelijk 34 personen. Wel neigden de kinderen uit de steden meer naar veilige hechting en de kinderen van het platteland meer naar vermijding. Onder de moeders bleek ook verschil in hechtingsstijl. Veilige en gepreoccupeerde gehechtheid was dominant onder de stedelijke moeders en vermijdende gehechtheid bleek dominant onder moeders van het platteland. Hierbij is rekening gehouden met het opleidingsniveau. Wat betreft interactiepatroon liet het contact tussen moeder-kind koppels uit stedelijke gebieden meer kenmerken van veilige gehechtheid zien dan de koppels uit het plattelandsgebied. Dit kan te maken hebben met dat stedelijke moeders meer toegang hebben tot wetenschappelijke kennis.

Het verschil in culturele waarden tussen de groepen speelt ook een rol. Vroege zelfstandigheid wordt op het platteland bijvoorbeeld meer gestimuleerd. Zo worden kinderen bijvoorbeeld al jong geleerd om zelf te lopen. (Farkas et al. 2016, p.211-214). Volgens Keller (2016) is het opvallend dat aan de afwijkingen in spreiding pas na het onderzoek een culturele rol wordt toegekend. Van te voren werd dus geen rekening gehouden met culturele verschillen. Het onderzoek van Farkas et al. beveelt aan dat bij vervolg onderzoek bijvoorbeeld een culturele waarden vragenlijst zou moeten worden toegevoegd. Zo kan er ook een indruk worden gekregen van wat de persoon in kwestie belangrijk vindt.

Bretherton (1992) noemt de noodzaak voor een systematische studie naar culturele verschillen. Onderzoekers zouden een methode moeten gebruiken die past bij de cultuur en die zijn gebaseerd op begrip van volktheorieën over familierelaties. Volktheorieën over socialisatie en ontwikkeling zijn gebaseerd op culturele concepten van het ideale zelf (Keller, 2007). Op die manier kan worden geanalyseerd wat binnen een bepaalde cultuur wordt gewaardeerd.

Een belangrijk punt van aandacht is namelijk dat het concept veilige hechting langzamerhand niet alleen een bepaalde manier van gedrag beschrijft, maar ook een ideaal is geworden omdat het leidt naar cultureel gewaardeerde kwaliteiten zoals zelfvertrouwen, nieuwsgierigheid en psychologische onafhankelijkheid (Keller 2016 p. 181; Harwood, Miller,

& Lucca Irizarry, 1995; Levine & Norman, 2001; Morelli & Rothbaum, 2007; Rothbaum, Pott et al., 2000; Rothbaum, Weisz et al., 2000).

Sensitiviteit van de moeder is door de hechtingstheorie ook een soort morele standaard geworden die goede van slechte moeders onderscheidt. Een sensitieve moeder is volgens Ainsworth (1969/2012) iemand die erkent dat de baby een eigen wil heeft; daarbij respecteert ze bijvoorbeeld ook dat een baby boos is en probeert ze de behoeften van de baby te interpreteren als een individueel autonoom persoon. Snel reageren op de signalen van een baby is daarbij belangrijk omdat een baby een vertraagde respons nog niet in verband kan brengen met zijn eigen gedrag. Hierbij wordt aangenomen dat het goed is voor een baby om een gevoel van doeltreffendheid en uiteindelijk een gevoel van bekwaamheid om controle uit te oefenen op de omgeving te ontwikkelen (Ainsworth et al. 1978). Een moeder moet daarbij het kind in zekere zin 'volgen'. Een moeder die het kind meer naar eigen hand wenst te zetten wordt beschouwd als iemand die geen respect heeft voor haar baby als afzonderlijk en autonoom persoon wiens wensen en activiteiten een eigen waarde hebben. Sturend en controlerend gedrag ten opzichte van het kind zijn niet wenselijk (Rothbaum, Pott et al., 2000; Rothbaum, Weisz et al., 2000).

In tegenstelling tot dit Westers ideaal is in veel niet-Westerse culturen het controleren en sturen van het gedrag van kleine kinderen juist het ideaal van goed ouderschap (Chao, 1995; Keller, 2007; Morelli & Rothbaum, 2007). Oftewel wat normatief gedrag is in de ene cultuur kan pathologisch zijn in een andere. Het is de vraag hoe een bepaalde hechtingstijl wordt gewaardeerd binnen een cultuur, zo ook binnen de culturen van de kinderen die deelnemen aan dit onderzoek.

Meerdere verzorgers

In het onderzoek van Ainsworth wordt uitdrukkelijk onderzoek gedaan naar de moeder-kind relatie. Wanneer wordt gekeken naar interculturele zorgpatronen dan is de situatie dat een kind voornamelijk wordt verzorgd door de moeder meer de uitzondering dan de regel (Susan Seymour 2004; Keller et al., 2013 p. 183). Dit geldt niet alleen voor niet-Westerse culturen. Ook in Westerse zijn kinderen van begin af aan onderdeel van complexe sociale netwerken. Weisner (2005) concludeert in zijn onderzoek naar meerdere verzorgers in relatie tot hechting dat het dyadisch hechtingsmodel beperkingen oplevert wat betreft de incorporatie van variatie in de sociale en culturele werelden in de analyse van hechting en nabije relaties

(p. 90). De rol van de vader wordt in de hechtingstheorie ook benadrukt maar hier treedt volgens Keller namelijk een zelfde soort cultureel vooringenomen probleem op. Namelijk de aanname dat de vader degene is die stimuleert om de omgeving te verkennen. Ten aanzien van hechting kunnen ook anderen een belangrijke rol spelen zoals bijvoorbeeld leraren (Roos, Miedema & Iedema, 2001). Wat blijft staan is dat er belangrijke culturele verschillen bestaan ten aanzien van de opvoeding. Wanneer je iets wilt weten over het belang van hechting in een bepaalde cultuur is het dan ook belangrijk om kennis te hebben van het gangbare zorgsysteem en welke waarden binnen relaties in een opvoeding centraal staan.

Angst voor vreemden

In de Ainsworth Strange Situation procedure wordt er gebruik gemaakt van angst voor vreemden om stress op te wekken. Net als hechting wordt angst voor vreemden over het algemeen beschouwd als onderdeel van een evolutionair bepaald universeel gedragsstelsel (Hrdy 2009; Simpson & Belsky, 2008). Keller (2013) bekritiseert het punt van angst voor vreemden, dit blijkt uit onderzoek namelijk niet universeel te zijn. Er zijn voorbeelden van niet-Westerse culturen waarbij kinderen worden geleerd om zich op hun gemak te voelen bij vreemdelingen. Kinderen uit diverse Afrikaanse culturen waarbij men in clanverband leeft, zoals het Beng volk uit de Ivoorkust en het Nso volk uit Kameroen worden juist geleerd om aardig te doen naar vreemdelingen. Otto (2008) verrichtte quasi-experimenteel onderzoek bij Nso kinderen van één jaar oud. Een aanzienlijk deel van deze kinderen vertoonde geen angst wanneer ze werden blootgesteld aan een vreemde vrouw waarbij het niet uitmaakte wat de lichamelijke afstand was. Deze kinderen leken aangepast aan de socio-demografische omstandigheden van families die binnen de Nso leefden: een uitgebreid familie systeem waarbij veel kinderen zijn en diverse manieren waarop zorg wordt verleend. De moeders werken veel en hebben voor de kinderen het socialisatiedoel dat ze kalm en gehoorzaam zijn. Hierbij wordt de strategie gehanteerd dat het ze niet uitmaakt wie er zorg verleent. In de Nso cultuur zorgen de kinderen onderling veel voor elkaar. Hierdoor leren ze al op jonge leeftijd over verzorging, verantwoordelijkheid en dominantie. Deze kinderen hebben andere relationele zekerheden maar dat maakt ze volgens Weisner (2005) niet minder competent en gezond dan andere volwassenen. Hun innerlijke werkingsmodellen van relationele zekerheden steken op een andere manier in elkaar maar binnen die cultuur werkt dat goed. Daarom moet de betekenis van

hechtingsgedrag worden geïnterpreteerd binnen het eigen culturele kader. Het is daarbij interessant om te weten welke rol angst, vermijding en afhankelijkheid van anderen spelen binnen een cultuur.

De cross-culturele database wat betreft het onderzoek naar gehechtheid blijkt erg klein (cf. Van IJzendoorn & Sagi-Schwarz, 2008). Keller (2016) stelt dat toekomstig onderzoek naar hechting niet binnen het klassieke hechtingsparadigma moet plaatsvinden 'omdat deze theorie gebaseerd is op Westerse concepten van ontwikkeling met het primaire doel van individuele psychologische autonomie' (p. 187). Daarnaast bestaan er binnen diverse culturele contexten zeer veel verschillende modellen van autonomie en (familie)betrekkingen, socialisatie doelen en zorg strategieën.

Keller stelt daarom dat er aandacht moet zijn voor situaties waarbij meerdere verzorgers een rol spelen en waarbij unieke psychologische banden een minder grote rol spelen en er meer nadruk is op het vormen van een gemeenschap die ook tegelijk een zorgsysteem is. In dergelijke systemen ligt de nadruk minder op de individualiteit en wordt gelijkheid en passen in een gemeenschap meer gewaardeerd (Keller, 2016, p.62).

1.5 God als gehechtheidsfiguur

De begrippen die een rol spelen in het hechtingsmodel van Bowlby kunnen ook een rol spelen in de relatie tot het hogere. God kan functioneren als een veilige haven in tijden van stress, als een veilige basis van waaruit uit de wereld kan worden verkend, er kan sprake zijn van separatie-angst ten opzichte van god en er kan worden getracht om nabijheid tot God te behouden (Kirkpatrick, 1999).

Naar de relatie tussen menselijke hechtingspatronen en hechting aan god zijn diverse onderzoeken verricht. Hierin komen met name twee theorieën naar voren:

- Het correspondentiemodel omhelst de gedachte dat menselijke hechtingspatronen worden weerspiegeld in hoe iemand god ervaart (Kirkpatrick 1997, 1998).
- Het compensatiemodel weerspiegelt de contrasterende these dat menselijke hechtingspatronen juist niet corresponderen met hechting aan God, omdat God zou functioneren als een vervangend hechtingsfiguur voor mensen met een onveilige hechtingsstijl (Granqvist, 1998).

Bij veilige gehechtheid zijn mensen meer ontvankelijk om de standaarden van hun ouders toe te eigenen dan bij onveilige gehechtheid. Granqvist en Hagekul (1999) passen deze

sociale correspondentie ook toe op geloofsbeleving en stellen dat bij een veilige gehechtheid vaak sprake is van religieuze socialisatie in de zin dat de geloofsbeleving van het kind grotendeels correspondeert met de al dan niet religieuze standaarden van de ouders.

Het godsbeeld waaraan wordt gehecht is een complex concept met veel aspecten. Schaap-Jonker betoogt dat: 'de godsrepresentatie zowel een affectief als een cognitief, een bewust en een onbewust, een individueel en cultureel, en een subjectief en objectief aspect heeft (Schaap-Jonker, 2008). Grofweg kan hierbij een onderscheid worden gemaakt tussen impliciete en expliciete kennis. De affectieve, onbewuste, individuele en subjectieve aspecten maken onderdeel uit van impliciete relationele kennis; de interne werkmodellen. De cognitieve, bewuste, objectieve kant past meer bij expliciete kennis. Het culturele bevindt zich op beide lagen. Bij hechting aan God kan er gekeken worden naar impliciete en expliciete spiritualiteit. Hierbij gaat het om twee verschillende manieren van emotionele informatieverwerking: expliciete kennis op het rationele, bewuste intentionele niveau en impliciete relationele kennis op het meer onbewuste, intuïtieve niveau (Stern et al. 1998). De impliciete kennis wordt gekleurd door hoe je je tot een hechtingsfiguur verhoudt (Hall 2007).

Bewijs voor óf correspondentie óf compensatie blijkt niet eenduidig. Hall en Fujikawa (2009) stellen dat de onduidelijkheid over compensatie en correspondentie hypothese bestaat vanwege gebrekkige conceptualisering. Een sterke toename in religiositeit of een bekeringservaring blijkt bijvoorbeeld verband te houden met onveilige hechting of een emotioneel turbulente periode met daarbij negatieve ervaringen in de kindertijd (Granqvist 2008). Vaak is deze toename van tijdelijke aard. Wanneer het leven weer meer is gestabiliseerd en iemand bijvoorbeeld een nieuwe relatie krijgt neemt het verlangen naar god af (Granqvist, Mikulincer & Shaver 2010). Enerzijds is hier sprake van compensatie met betrekking tot het godsbeeld, anderzijds kan ook gesteld worden dat hier sprake is van correspondentie met een onveilige hechtingsstijl omdat de hechtingsstijl juist in tijden van nood tot uitdrukking komt. Correspondentie en compensatie met betrekking tot het godsbeeld kunnen dus naast elkaar lopen of elkaar afwisselen.

Op basis van het onderscheid tussen impliciete (onbewuste) en expliciete (bewuste) spiritualiteit formuleerden Hall en Fujikawa (2009) een nieuwe hypothese. Ze stellen dat correspondentie met het hechtingspatroon plaatsvindt op het impliciete niveau van spirituele ervaringen. Menselijke hechtingspatronen worden volgens hen niet geassocieerd

met het religieuze gedrag zoals kerkgang. Religieus gedrag kan wel worden gemotiveerd door onveilige hechting maar dit leidt meestal niet naar compensatie op gevoelsniveau. Uit ander onderzoek met behulp van hechtingsvragenlijsten blijkt veilig gerapporteerde hechting aan God niet te functioneren als een buffer voor angstgevoelens voor mensen die onveilig gehecht zijn, zij ervaren ook ten opzicht van God gevoelens van angst (Beck en McDonald, 2004; Miner 2009). Dit onderzoek naar hechting bevestigt daarmee de correspondentiethese op gevoelsniveau.

Gehechtheid aan God kan op verschillende manieren worden gemeten. Beck en McDonald (2004) ontwikkelden een vragenlijst over hoe mensen hun relatie met God ervaren in termen van vermijding of angst. Het vermijden van intimiteit met God omvat thema's als de behoefte aan zelfstandigheid, moeite met vertrouwen op God en geen emotionele intimiteit met God willen. Angst voor verlating omvatte thema's als angst om door God verlaten te worden, separatieprotest (boosheid of frustratie wanneer God niet wordt ervaren), jaloezies (wanneer andere mensen bijvoorbeeld intiemer lijken met God of meer zorg lijken te ontvangen), angst over of je het waard bent om geliefd te zijn door God en preoccupatie met zorgen om de relatie met god. Een valkuil bij deze methode is dat mensen 'gewenste' antwoorden kunnen geven die minder passen bij de eigen belevingswereld en meer bij hoe ze vinden dat het idealiter zou moeten zijn.

Een meer impliciete methode is het werken met tekeningen. Bij het onderzoek naar kindertekeningen kan ook worden gekeken in hoeverre er sprake is van tekenen van angst of vermijding. Hierbij kan worden gekeken naar zowel het expliciete getekende beeld aspecten als naar meer impliciete aspecten. In het volgende hoofdstuk wordt dit nader besproken.

1.6 Gehechtheid aan God onder moslims

Onderzoek naar hechting in relatie tot god heeft met name plaatsgevonden binnen de christelijke traditie. Er is nog minder onderzoek verricht naar hoe hechting aan god werkt in andere religieuze tradities (Beck & MacDonald, 2004). Het onderzoek naar hechtingsgedrag onder moslims is volop in ontwikkeling. Theologisch gezien kan God volgens de Koran dienstdoen als een hechtingsfiguur.⁶ Rituelen staan in dienst om dichter bij God te komen en

⁶ In de genoemde bronnen wordt alleen bij een Islamitisch theologisch tijdschrift het woord Allah gebruikt en bij overig hechtingsonderzoek het woord God. Aangezien de term Allah de Arabische vertaling voor het woord god betreft wordt in de theorie gekozen voor het woord 'God'.

in de Koran staan omschrijvingen van God als nabij, betrokken en iemand die veiligheid en bescherming verschaft in tijden van gevaar. Met deze eigenschappen vervult God ook binnen de Islam belangrijke hechtingskwaliteiten zoals nabijheid, een veilige haven en een veilige basis om vanuit te ontwikkelen (Bonab, Miner & Proctor, 2013).

In recent onderzoek naar hoe God in de praktijk als hechtingsfiguur functioneert is een meetinstrument in de vorm van een vragenlijst ontwikkeld om gehechtheid van moslims aan God te onderzoeken: de M-SAS (Muslim Spiritual Attachment Scale). Hierbij is Islamitische religieuze terminologie toegepast. (Miner, Ghobary-Bonab & Dowson, 2017). Zoals te verwachten bij een Abrahamitische godsdienst blijkt uit dit onderzoek dat moslims hechtingsgedrag vertonen ten opzichte van God en God als een psychologische realiteit beschouwen. Het zoeken van de nabijheid van god door middel van rituelen is bijvoorbeeld een uiting van hechtingsgedrag. Dit gedrag lijkt verband te houden met vermindering van symptomen als angst en depressie. Bij christenen is er ook sprake van dergelijk hechtingsgedrag.

Een opvallend onderzoeksresultaat is dat het hechtingsgedrag aan God niet gerelateerd is aan het zelfbeeld. Het lijkt er meer op dat het beeld van God op zichzelf voldoende voorwaarde is om hechtingsgedrag te vertonen, bijvoorbeeld door het uitvoeren van rituelen (Miner et al. 2017). Mogelijk geldt het zelfde verband voor sommige christelijke tradities waarbij rituelen erg belangrijk zijn. In het licht van de huidige theorie over gehechtheid aan God is deze uitkomst opvallend omdat de theorie veronderstelt dat het mentale zelfbeeld doorwerkt in het hechtingsgedrag.

Separatieprotest, doormiddel van extra bidden of het uitroepen naar god wanneer God niet als nabij wordt ervaren, is in de resultaten sterk gerelateerd aan verhoogde symptomen van angst en depressie. Dit komt overeen met de seculiere hechtingstheorie waarbij verdriet wordt ervaren bij scheiding van de belangrijke 'ander'. Echter verwachtten Miner et al. (2017) in het geval van veilige hechting dat het gevoel van verlatenheid het beeld oproept van de troostende ander. In dit onderzoek kwam naar voren dat ondanks een positief godsbeeld, separatieprotest niet op deze wijze verlichting biedt. Mogelijk putten moslims dan ook geen hoop uit een beeld van een troostende God. Een positief werkingsmodel van God hoeft bij moslims volgens Miner et al. (2017) dus niet behulpzaam te zijn ten tijde van nood. Dit kan passen bij het beeld van God in de Islam waarbij God minder als een antropomorfe entiteit wordt beschouwd dan bij het christelijke beeld van

God de Vader. Wanneer God als vader wordt beschouwd is het mogelijk meer voor de hand liggend om God al dan niet te benaderen in tijden van nood (p 20). Miner et al. (2017) waarschuwen dan ook dat het op christelijke concepten gebaseerde begrip van hechting aan god, dat bestaat uit zelfbeeld en een beeld van god, misleidend kan zijn bij het analyseren van de hechting van moslims aan god, omdat het model van het zelf in relatie tot de ander mogelijk niet relevant is voor hun hechting aan God. Wanneer een positief zelfbeeld in relatie tot God hoe dan ook elementen van angst bevat, dan wordt ten tijde van nood zowel toenadering als vermijdend gedrag geactiveerd, waardoor er een statistisch niet significant resultaat ontstaat (p. 18). Samengevat stellen Miner et al. (2017) dat de dimensies: model van de ander, het zoeken van nabijheid en protest bij separatie meer bruikbare informatie leveren over de wijze waarop moslims gehecht zijn aan God dan enkel de aspecten angst en vermijding (p.22).

Dit verkennend onderzoek naar het meten van spiritualiteit werd verricht onder een geselecteerde groep sterk religieuze moslims in Australië. De onderzoekers geven daarom aan dat het niet representatief hoeft te zijn voor moslims uit andere scholen en sekten, daar moet nog meer onderzoek naar worden verricht. Zo verwachten Miner et al. (2017) dat moslims die zich meer beroepen op mystieke teksten meer kans hebben op een veilige hechting aan God wanneer ze instaat zijn om God ook in hun emoties te ervaren. In de mystieke vorm van de Islam is God namelijk overal en dus ook in het hart. Miner et al. hebben geen opmerking gemaakt over of een dergelijke vorm van hechting zich ook voor zou kunnen doen bij bepaalde christelijke groeperingen. Dit zou nader kunnen worden onderzocht.

Ongeveer tegelijkertijd met het onderzoek onder Australische moslims vond een onderzoek onder Iraanse moslim studenten plaats (Ghorbani, Omidbeiki, Watson & Chen (2016). Op basis van theoretisch onderzoek werd verwacht dat moslims die God beschouwen als een hechtingsfiguur en zich enkel op de heilige teksten baseren een risico hebben op angstige gehechtheid aan God. God zou namelijk alleen benaderbaar zijn voor diegene die zich aan de voorgeschreven rituelen houdt die bijdragen aan reinheid (Miner, Ghobary, Dowson & Proctor 2014). Vermijdende gehechtheid aan God werd door Ghorbani et al. (2016) niet verwacht omdat het woord Islam in het Arabisch letterlijk overgave betekent. Een moslim is dan ook iemand die zich 'overgeeft' aan God. God is in deze relatie 'dichterbij dan de halsslagader' en 'weet wat de ziel de mens influistert' (Koran 50:11).

In dit onderzoek werd gekeken welke hechtingstijl deze moslims vertonen door middel van een vragenlijst met aspecten van angst en vermijding in seculiere terminologie. Ook werd gevraagd in welke mate de studenten zich identificeerden met eigenschappen van het Iraans Islamitisch mystiek ideaal van de perfecte mens: *'Ensan-e Kamel'*. Het ideaal van de perfecte mens veronderstelt dat de Koran de zelfverwerkelijking van de 'perfecte man' vereist door middel van zelfkennis en zelfbeheersing, welke gecombineerd leiden tot zuiverheid. De zuiverheid vergroot de mogelijkheden om de dingen die de Islam als goed beschouwd te doen en op die manier komt de gelovige dichter bij de genade van God die angst verlicht (Motahhari 2000; Shimamoto 2008). De uitkomsten van het onderzoek voor de diverse gehechtheidsstijlen zijn globaal als volgt:

De veilig gehechte doelgroep beschrijft het meest consistent zowel religieuze als psychologische aanpassing wat betreft psychologisch functioneren in termen van minste depressie en angst en hogere scores op mindfulness, zelfcompassie en zelfbeheersing. De gepreoccupeerde groep vertoonde net als de veilig gehechte groep de sterkste intrinsieke en extrinsieke religieuze motivatie. De vergelijkbare bevinding bevestigt de hypothese dat moslimgeloof een kwetsbaarheid voor angst bevat die in verband kan worden gebracht met de wijze waarop God beschikbaar is (Ghobari et al., 2016). Ten opzichte van de gepreoccupeerde groep vertoonde de veilig gehechte groep een grotere mate van mentale gezondheid wat blijkt uit een grotere mate van zelfbeheersing en lagere angst. Zelfbeheersing is tevens een belangrijk kenmerk van het ideaal van 'de perfecte mens'. Zelfbeheersing helpt bij het doen van de juiste dingen en helpt zodoende tegen de kwetsbaarheid van angst bij gehechtheid aan God (Ghobari et. al. p. 326). Het vermijdende type vertoont de laagste intrinsieke en extrinsieke religieuze motivatie. Dit type vertoont qua integratieve zelfkennis en zelfcontrole geen verschil met de veilige groep (p.325). Dit past bij een positief zelfbeeld en een negatief intern werkingsmodel ten opzichte van de ander. Volgens Ghorbani et al. bevestigt dit de hypothese dat Islamitisch geloof niet samengaat met vermijdende gehechtheid. Wel scoorde de vermijdende groep iets hoger op tekenen van depressie(p.326). Vermijding zou volgens de onderzoekers kunnen dienen als verdediging tegen de angstige aspecten die het moslim geloof met zich mee kan brengen. Als je iets niet belangrijk vindt maakt het mogelijk minder impact. Maar hoewel er sprake is van een lage intrinsieke en extrinsieke religieuze motivatie is die niet gelijk aan nul. De opmerking van Ghorbani et al. (2016) dat Islam niet samengaat met vermijding lijkt dan ook

wel heel sterk geformuleerd. Tekenen van depressie waren overigens bij alle hechtingstijlen aan de orde, ook bij de veilig gehechte stijl. Bij gedesorganiseerde gehechtheid werd middelmatig gescoord op intrinsieke en extrinsieke motivatie. De scores duiden het meest op ambivalente vermijding die werd verdoezeld door angstige overgave, oftewel een lage intrinsieke religiositeit en een hoge extrinsieke religiositeit. Dit type vertoonde psychologisch gezien de meeste problemen in de vorm van angst en depressiviteit gecombineerd met de minste compassie naar zichzelf (p.326).

Zowel het compensatie als het correspondentiemodel lijken niet bruikbaar om de angstige gehechtheid te verklaren in dit onderzoek. Oprechte toewijding aan God is volgens de onderzoeksresultaten gekoppeld aan mentale gezondheid. Het lijkt daarom niet logisch dat er tegelijkertijd sprake is van een angstig intern werkingsmodel. Toch lijkt er een aantoonbaar verband te bestaan tussen het moslim geloof en angstige gehechtheid aan God. De onderzoekers verklaren de hechting aan God door te stellen dat er een rol wordt ingenomen ten opzichte van God. Die rol verklaart op basis van de religieuze traditie de component van angst ondanks veilige hechting. Het geloof biedt ook een uitkomst om met de angst die het geloof op kan roepen om te gaan. De wijze waarop moslims zich aan God hechten kan daarom niet volledig kan worden gereduceerd tot de vroege gehechtheidsstijlen (Ghobari et al. 2016, p. 326).

Dit onderzoek is uitgevoerd onder Islamitische sjiitische studenten. Het kan volgens de onderzoekers dan ook niet met zekerheid worden gesteld dat de uitkomsten representatief zijn voor de bredere groepen moslims inclusief soennieten. Hier is meer onderzoek voor nodig. Verder werd in de vragenlijst gebruik gemaakt van seculiere terminologie in plaats van termen die aansluiten bij de geloofsbeleving zoals bij het onderzoek van Miner et al. 2017 wel het geval is. Vooralsnog kan worden gesteld dat angst voor God niet uitsluitend samenvalt met onveilige gehechtheid.

Zeer wel mogelijk geldt hetzelfde voor sommige christenen. De theoloog Rudolf Otto beschreef de ervaring met het hogere als het *mysterium tremendum et fascinans*. Dit houdt in dat de ervaring met het hogere een mysterie is dat zowel afstoot door zijn overweldigende, vreeswekkende en schrikbarende kant als aantrekt door de glorie, schoonheid, zegenende en verlossende kracht van het transcendente (Encyclopedia Britannica www.britannica.com). De mate waarin dit wordt ervaren zal van persoon tot

persoon verschillen. Het is de vraag in hoeverre dit dan wordt veroorzaakt door de religieuze traditie en in welke mate dit relateert aan de wijze van gehechtheid.

Onderzoek naar gehechtheid aan God is met name onder volwassenen verricht. Kinderpsychiater Coles (1991) onderzocht wat religie voor kinderen betekende door middel van tekeningen en gesprekken hierover. In het beschrijven van zijn resultaten maakte hij onder meer onderscheid tussen christenen en moslims zonder al te diep in te gaan op de verschillen binnen die twee groepen. De spirituele beleving van moslimkinderen vat hij samen als 'overgave'. In zijn gesprekken staat centraal dat moslimkinderen zich bezig houden met goed en fout in het leven. Om zuiver te leven is het belangrijk dat je je aan de leer houdt, dan zal Allah aan jouw kant staan in tijden van nood. In de gesprekken met christelijke kinderen staat het thema verlossing en het bezoek van Jezus aan deze aarde centraal. In deze gesprekken denken de kinderen meer na over de redenen van Jezus doen en laten. Hij wordt gezien als een identificatiefiguur. Eén jongen met wie Coles sprak vat het evangelie als volgt samen: "You know, I guess the Lord and us, we're all-in this together: us hoping to be saved, and Him wanting to save us". In deze zin komt naar voren wat zijn eigen wensen zijn maar verdiept hij zich ook in hoe zijn Heer hierover zou denken. Voor Coles was dit een samenvatting van hoe christelijke kinderen op verschillende niveaus over God spraken. Samengevat lijken de opmerkingen van de christelijke kinderen ten opzichte van God meer relatie gericht en de opmerkingen van de moslims meer gericht op wat je voor God moet doen.

1.7 De invloed van (oorlogs)trauma op gehechtheid

De kinderen uit het AZC Onnen zijn niet zonder reden gevlucht vanuit hun eigen land. Het is zeer waarschijnlijk dat zijzelf of hun ouders heftige dingen of ook traumatische gebeurtenissen hebben meegemaakt. Trauma wordt in de DSM V objectief geclassificeerd als plotseling, feitelijke of dreiging van dood of aantasting fysieke integriteit. Iemand kan ook getuige zijn geweest van een dergelijke gebeurtenis. Er kan ook sprake zijn van indirecte traumatisering. Dit is wanneer iemand verhalen hoort van iemand die dichtbij staat: familie of een goede vriend of wanneer bij hen sprake is geweest van geweld of een ongeval. Onder asielzoekers komt vaak posttraumatische stress (PTSS) voor. Culturele diversiteit kan aanleiding geven tot mo Soms vinden migranten het moeilijk om klachten in verband te brengen met trauma maar denken ze dat ze gek worden, wat het zoeken naar hulp lastiger

maakt. Een gebrek aan vertrouwen, achterdocht en vijandigheid kunnen onderdeel zijn van culturele verschillen (Bäärnhielm & Mösko, 2015, p.44).

Wanneer er sprake is van meerdere traumatische gebeurtenissen kan dit invloed hebben op hoe iemand de wereld ervaart. Het kind kan de wereld gaan beschouwen als onvoorspelbaar, onveilig en gevaarlijk (Montgomery 2000). De mate van impact van een traumatische gebeurtenis is per persoon verschillend want het hangt samen met een aantal factoren, zoals 1) de huidige ontwikkelingsomgeving in de vorm van familie, leeftijdsgenoten, school en woonomgeving, 2) secundaire stressoren, veroorzaakt door de invloed die de trauma veroorzakende gebeurtenis heeft op de sociale structuur, scholing, het functioneren van de familie en de persoonlijke doelen, 3) traumatische herinneringen als gevolg van de traumatische gebeurtenissen en associaties met deze gebeurtenis, 4) de veerkracht en kwetsbaarheid van een kind, inclusief de kwaliteit van de hechtingsrelatie en de bedreiging hiervan, met de ouders of andere belangrijke hechtingsfiguren (Pynoos, Steinberg & Wraith 1995). Symptomen die kunnen duiden op traumatisering zijn: hyperaliertheid, ontwijkend gedrag, wantrouwen en schaamtegevoelens (Ganzevoort, 2005). Op deze symptomen kan tijdens het de observatie van het tekenproces worden gelet.

Zoals eerder genoemd kunnen middelenmisbruik en psychische problematiek zoals een post traumatische stressstoornis (PTSS) bij ouders of de belangrijke verzorgers ertoe leiden dat een kind een gedesorganiseerde hechtingsstijl ontwikkelt (Courtois & Ford 2009; MacDonald et al. 2008). Doordat de hechtingsfiguren niet steeds emotioneel beschikbaar zijn vanwege posttraumatische stress kan het kind wisselvallige responsiviteit van de ouders ervaren en zodoende geen echte hechtingstrategie ontwikkelen (Pynoos et al. 1995). Er kan ook sprake zijn van emotioneel of fysiek misbruik waarbij de primaire verzorger zowel de bron is van angst en tegelijkertijd de enige bron van hoop in tijden van nood. Ook dan kan het kind geen goede hechtingstrategie ontwikkelen (Maltby en Hall 2009). Trauma binnen de gehechtheidsrelatie kan dus verstrekkende gevolgen hebben voor de ontwikkeling van een kind. Wanneer het kind dan buiten het gezin traumatische gebeurtenissen meemaakt kan dit des te heftiger impact hebben.

Tegelijkertijd kan een veilige thuisbasis een grote buffer zijn voor aangrijpende gebeurtenissen die het kind heeft meegemaakt ten gevolge van de oorlog. Onderzoek naar hoe vluchtelingen zich aanpassen in een nieuw land heeft uitgewezen dat adolescenten die zijn opgegroeid met geweld binnen hun eigen familie het moeilijker vinden om een nieuw

'thuis' te creëren in het nieuwe land dan adolescenten met een veilige thuisbasis die hun oorlogsherinneringen aan geweld konden plaatsen in een breder perspectief van een vluchtverhaal van een grotere groep mensen die allemaal ernstige dingen hebben meegemaakt (Bek-Pederson & Montgomery 2006). Deze uitkomst benadrukt het belang van de kwaliteit van de hechtingsrelaties binnen het eigen gezin voor het verwerken van traumatische gebeurtenissen. De basis voor de manier waarop een kind reageert op stress wordt gedurende de eerste levensjaren sterk bepaald door de kwaliteit van het ouderschap (Delfos, 2014, p.33). Wat in het eigen gezin gebeurt heeft vaak grotere impact op de toekomst dan de oorlog op zichzelf.

In het huidig onderzoek wordt geen apart onderzoek verricht naar kenmerken van traumatisering bij de deelnemers. Wel kunnen eventuele tekenen van desorganisatie een indicatie zijn voor zijn van traumatisering.

Trauma en godsbeeld

Trauma kan van invloed zijn op de wijze waarop mensen zich tot God verhouden. Aan de ene kant kunnen mensen zich sterker op God richten en kan er zelfs sprake zijn van spirituele groei. Mensen kunnen sociale steun beleven aan hun geloof. Maar volgens hoogleraar praktische theologie Ruard Ganzevoort (2005) komt er vaker een negatieve beïnvloeding van het geloof voor. Volgens hem hoeft dit niet alleen te maken hebben met een bewuste keuze om een houding in te nemen ten opzichte van God. Het gedrag kan ook onbewust gestuurd worden als gevolg van een onveilig intern werkingsmodel. Wanneer iemand niet in staat is om mensen te vertrouwen kan het ook moeilijk zijn om God te vertrouwen omdat het vermogen om zich over te geven is aangetast. Niet vertrouwen kan ook functioneren als overlevingsstrategie: het wantrouwen en buitensluiten beschermt tegen toekomstige negatieve ervaringen wegens vertrouwensbreuk. In beide gevallen vindt correspondentie met het interne werkingsmodel plaats. Bij een gedesorganiseerde hechtingsstijl waarbij het kind geen hechtingsstrategie heeft kunnen ontwikkelen kan er ook een discrepantie tussen expliciete kennis en impliciete kennis over God bestaan. Iemand kan bijvoorbeeld op het expliciete niveau weten dat diegene door God geliefd is maar zich tegelijkertijd op het impliciete niveau helemaal niet veilig voelen bij God. Wanneer andere mensen niet worden vertrouwd is het erg moeilijk om te leren om op God te vertrouwen, dan vindt er correspondentie plaats met het interne werkingsmodel. Nieuwe positieve relationele

ervaringen kunnen de verwachtingspatronen van getraumatiseerde mensen mogelijk bijstellen (Maltby & Hall 2009).

Ganzevoort bespreekt raakvlakken tussen religie en traumatisering. Ook hierbij zal de mate van impact te maken hebben met de diverse factoren zoals eerder genoemd. Op basis van theorie over gehechtheid lijkt het waarschijnlijk dat de wijze van hechting een voorspellende invloed heeft op of er al dan niet toenadering wordt gezocht tot God in tijden van nood. Veilig gehechte mensen van wie de ouders gelovig zijn zullen volgens de sociale correspondentiethese het makkelijkst steun kunnen ervaren. Onveilig gehechte mensen zullen minder snel steun ervaren van God.

1.8 Conclusie

Bij de gehechtheidsstijlen zijn er globaal vier typen gehechtheid te onderscheiden. Wanneer de diverse stijlen worden ingedeeld in een kwadrant dan worden de hechtingsstijlen verdeeld ten aanzien van lage of hoge vermijding en/of angst tot anderen. Ook is hierin verwerkt of het individu ten aanzien van zichzelf en anderen een positief of negatief beeld heeft. Deze aspecten hangen samen met het interne werkingsmodel ten aanzien van relaties. Dit model is met name onbewust en voorspelt of iemand al dan niet toenadering zoekt tot anderen ten tijde van nood.

Binnen de huidige gehechtheidsstijlen wordt slechts één hechtingspatroon omschreven als ideaal. Omdat er grote inter- en intraculturele verschillen bestaan wat betreft spreiding in hechtingspatronen is het lastig om aan de uitkomsten wat betreft veilige of onveilige hechting waarde toe te kennen. Hiervoor is eigenlijk meer informatie over de specifieke culturele context nodig. Rekening houdend met de omvang van deze scriptie is uitgebreid onderzoek naar de verschillende culturen en intra-culturele verschillen te intensief.

God kan ook functioneren als een hechtingsfiguur. De interne werkmodellen hebben invloed op hoe God als gehechtheidsfiguur wordt ervaren. Bij onveilige gehechtheid kan God functioneren als een meer ideaal gehechtheidsfiguur. Dan is er sprake van compensatie. Correspondentie met het interne werkmodel vindt plaats wanneer bij respectievelijk onveilige dan wel veilige gehechtheid God ook als onveilig of veilig wordt beschouwd. Bij onveilige gehechtheid kunnen correspondentie en compensatie naast elkaar bestaan: iemand kan weten dat God, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de eigen ouders van hem houdt

en zich daarom aan God hechten. Intern hoeft dit echter niet altijd zo te voelen, corresponderend met het interne werkmodel van gehechtheid. Onderzoek naar gehechtheid aan God is met name onder mensen met een christelijke achtergrond verricht. Het onderzoek naar gehechtheid onder moslims is volop in ontwikkeling. Op basis van het huidig onderzoek moet er rekening mee worden gehouden dat er sprake kan zijn van angst in het godsbeeld van moslims zonder dat dit verwijst naar de persoonlijke gehechtheidsrelatie.

In dit onderzoek wordt gekeken naar wat het oplevert om een godstekening te vergelijken met een tekening van de familie. Op basis van de correspondentiehypothese vermoed ik dat de tekening met de godsrepresentatie en de familietekening, waarbij ook wordt gelet op het narratief en gedragsaspecten, beide aspecten van veilige dan wel onveilige hechting vertonen. Volgens de these van Hall en Fujikawa (2009) vindt er namelijk correspondentie met het hechtingspatroon plaats op het impliciete niveau van de spirituele ervaringen. Het interne werkmodel is dus van belang voor hoe God wordt ervaren. Ook Ganzevoort (2005) veronderstelt dat het beeld dat iemand van zijn omgeving en belangrijkste relaties heeft bepalend is voor de wijze waarop toenadering wordt gezocht tot God. Met onderzoek met behulp van tekeningen wordt gekeken naar de meer onbewuste laag.

In het volgende hoofdstuk wordt onderzocht welke kenmerken zijn te onderscheiden in zowel tekeningen van god als familietekeningen.

2. Tekeningen van God en familie

2.1 Inleiding

In dit onderzoek wordt gekeken naar wat een vergelijking tussen een tekening van god en een familietekening oplevert ten aanzien van het vermoeden van veilige dan wel onveilige gehechtheid. Daartoe moet worden onderzocht welke aspecten in tekeningen duiden op veilige dan wel onveilige hechting in zowel de tekening van de familie als de tekening van god. Over hechtingsaspecten in tekeningen van god is nog geen gevalideerd onderzoek beschikbaar. Er is wel vaker onderzoek gedaan naar hechtingsaspecten in familietekeningen van kinderen in de leeftijd van vijf tot negen jaar (cf. Gernhardt, Keller en Rubeling, 2016; Madigan, Ladd en Goldberg, 2003; Fury, Carlson en Sroufe, 1997; Kaplan en Main; 1986). Daarom wordt eerst de analyse van familietekeningen besproken en vervolgens de analyse van de tekening van god. Alvorens dieper in te gaan op hechtingsaspecten in de afzonderlijke familietekening en tekening van god wordt eerst dieper ingegaan op het tekenproces. Aan het einde van dit hoofdstuk wordt ook besproken of er al dan niet rekening moet worden gehouden met culturele verschillen.

2.2 Analyse van tekeningen met behulp van het proces en narratief

Kindertekeningen worden regelmatig gebruikt bij psychologisch onderzoek. Het maken van een tekening kan een kind de vrijheid geven om uitdrukking te geven aan emoties die lastig te verwoorden zijn. In algemene zin wordt aangenomen dat kindertekeningen non-verbale toegang verschaffen tot hun innerlijke wereld en mentale representaties zoals gevoelens, gedachten en emoties (Cox, 2005; Foks-Appelman 2014; Jolley, Meykens en Cluckers 2006; 2010; Koppitz, 1968). De methode van het gebruik van tekeningen brengt ook een aantal beperkende factoren met zich mee. Tekeningen kunnen worden beïnvloed door stemmingswisselingen, praktische beperkingen wat betreft tijd en plaats en kinderen kunnen elkaar onderling ook beïnvloeden wanneer tekeningen in groepsverband worden afgenomen. Ook kunnen niet alle kinderen simpelweg even goed tekenen. Tekeningen worden daarom niet gezien als een weerspiegeling van de innerlijke wereld, maar ze kunnen wel een idee geven over complexe onderwerpen als 'god' of de familie (Robert, Dessart, Serbaeva e.a, 2016). Bij het interpreteren van een tekening is dus niet alleen het getekende beeld van belang.

Creatief therapeut en onderzoekspsychologe Machioldi stelt dat het in de meeste gevallen belangrijk is om te observeren hoe een kind aan zijn tekening begint, hoe hij zich verhoudt tot de therapeut en hoe het kind reageert op wat het zelf heeft getekend (1998, p. 56). De tekening vormt dus een aanknopingspunt om met het kind in gesprek te gaan. De navraag dient zo open mogelijk te zijn, dat stimuleert het kind meer om zich te uiten dan gesloten vragen (Meykens en Cluckers, 2006, p. 78). Het uitvragen van het narratief met betrekking tot dit onderzoek wordt besproken in hoofdstuk drie.

Bij het observeren van het proces kan op diverse aspecten worden gelet. In de leeftijd van zes tot twaalf jaar wordt het tekenen in het algemeen ervaren als een lustvolle activiteit waarbij allerlei ervaringen worden opgeroepen en vormgegeven. Op die manier is het tekenen een manier om mentaal bezig te zijn en na te denken over een bepaald thema. Het tekenen is een proces waarin onbewust ruimte kan worden geschapen om een bepaald thema te overdenken en afstand te creëren van de eigen ervaringen. Wanneer kinderen veel stress ervaren of in de problemen zitten kunnen ze het plezier in de spontane expressie verliezen (Meykens en Cluckers, p. 69). Kinderen die ernstig getraumatiseerd zijn of chronisch misbruikt, kunnen in het bijzonder moeite hebben met een vrije opdracht. Deze kinderen kunnen psychologisch zo zijn afgevlakt dat het erg moeilijk voor ze is om een spontane tekening te maken. Ook kan een kind dat moeite heeft om te beginnen met tekenen last hebben van faalangst wanneer het een tekening moet maken zonder duidelijke richtlijnen. Tegelijkertijd zijn er veel kinderen die het gewoonweg moeilijk vinden om iets te tekenen vanuit hun verbeelding (Malchiodi, p. 21). Uit recent onderzoek van de onderwijsinspectie blijkt dat kinderen van elf en twaalf jaar tegenwoordig minder goed kunnen tekenen dan twintig jaar geleden. Ze tekenen met name minder details (Trouw, 30-03-2017). De hypothese is dat door de digitalisering kinderen minder aandacht besteden aan het maken van tekeningen en dat de aandachtspanne korter is geworden ten gevolge van veelvuldig computeren en televisie kijken. Deze hypothese is niet nieuw, twintig jaar geleden maakten onderzoekers in de beeldende kunst zich al zorgen over het effect van veelvuldig televisiekijken en spelen van computerspelletjes op het vermogen om tot creatieve verbeelding te komen (Kramer, Williams en Henly, 1997). Op de leeftijd van vijf tot zeven jaar hechten kinderen volgens Gardner en Wolf (1979) veel belang aan expressieve en decoratieve doeleinden en kunnen ze in deze leeftijdsfase ook scènes tekenen. In het licht

van huidig onderzoek vereist dit aspect nieuwe aandacht en kan er niet zondermeer van worden uitgegaan dat het kind veel waarde hecht aan decoratie.

Naast het plezier in tekenen kan ook worden gelet op hoe makkelijk een kind aan de slag gaat met een opdracht. Snel starten met de opdracht wordt geassocieerd met een sterk gevoel van identiteit. Wanneer een kind snel met de opdracht klaar is en zich er als het ware van af maakt kan dit duiden op een zwak gevoel van identiteit. Verder kan er sprake zijn van vermijding als een kind weigert om te tekenen of blokkeert bij een bepaalde tekentaak. Hierbij kan gelet worden op aarzelen, gummen en opnieuw beginnen. Los van het gevoel voor identiteit kan het voor een kind met problemen in de familie een bedreigende taak zijn om een familietekening te maken. Communicatie tijdens het proces is ook van belang. Is er bijvoorbeeld herhaaldelijk sprake van vraag om goedkeuring of durft het ook persoonlijke beslissingen te nemen (Meyers en Cluckers, 2014, p.77; Machioldi,1998, p. 57). Tijdens de observatie kan zo een indruk worden gekregen van of er sprake lijkt te zijn van angst of vermijding.

2.3 Analyse van gehechtheidsaspecten in familietekeningen

Naar het verband tussen hechting en familietekeningen is veel onderzoek verricht. Kaplan en Main (1986) vermoedden als eersten een verband tussen de wijze waarop kinderen zijn gehecht en de manier waarop ze hun familie tekenen. Hierbij is de veronderstelling dat het tekenen van het eigen gezin een intern werkingsmodel van zichzelf en de belangrijkste zorgverleners en de hechtingsrelatie activeert. Om tekeningen te analyseren ontwikkelden ze acht verschillende dimensies in tekeningen (vitaliteit/creativiteit, familietrots, kwetsbaarheid, rol-omwisseling, emotionele distantie, spanning/woede, bizarheid/dissociatie en globale pathologie). Elk van deze dimensies is gekoppeld aan een aantal tekenkenmerken. De aanwezigheid of afwezigheid van deze kenmerken kan worden gecodeerd. De onderzoeken van Madigan, Ladd en Goldberg (2003) en Procaccia, Veronese en Castiglioni (2014) laten vergelijkbare resultaten zien wat betreft de voorspelling die een dimensie oplevert in relatie tot hechtingsstijl. In beide onderzoeken komt naar voren dat de dimensie van spanning en woede statistisch gezien te weinig discriminerend is, dit onderdeel wordt daarom bij de analyses weggelaten. Tekeningen van bizarheid en dissociatie, mogelijk voorspellend voor gedesorganiseerde gehechtheid werden door Madigan et al. 2003 en Procaccia et. al. 2014 niet onderzocht, omdat gedesorganiseerde gehechtheid niet in hun

onderzoekspopulatie voorkwam. Tabel 1 geeft een omschrijving van de verschillende dimensies en een voorspelling in relatie tot de hechtingsstijl weer.

<u>Dimensie</u>	<u>Omschrijving</u>	<u>Voorspelling i.r.t. hechtingsstijl</u>
<u>Vitaliteit/creativiteit</u>	Emotionele investering in tekening weerspiegeld in detail, creativiteit en verfraaiingen	Veilig>andere
Familie trots/geluk	Het idee van het kind dat het behoort tot de familie en zich daar gelukkig voelt	Veilig>andere
kwetsbaarheid	Gebaseerd op afwijkingen wat betreft afmetingen van de figuren, positionering van de figuren op de pagina en overdrijving van zachte lichaamsdelen.	Gepreoccupeerd>andere
Rol omwisseling	Gebaseerd op relaties, of grootte of rol van de figuren.	Gepreoccupeerd>andere
Emotionele distantie/isolatie	Eenzaamheid gereflecteerd in vermomde expressies van woede, negatieve of neutrale gezichtsuitdrukking, afstand tussen moeder en kind	Vermijdend>andere
(Spanning/woede)	Gebaseerd op figuren die klein, dicht op elkaar, zonder kleur of detail en nonchalant getekend lijken	Vermijdend>andere
Globale pathologie	Mate van <u>negativiteit</u> tot uitdrukking komend in compleetheid van de figuren, kleur, detail, affect en achtergrond.	Veilig<andere
<u>Bizarheid/dissociatie</u>	Onderliggende desorganisatie uitgedrukt door ongebruikelijke tekens, symbolen en fantasie items	Gedesorganiseerd>andere

Tabel 1 Algemene beoordelingsschaal Kaplan en Main (1986) met voorspelling in relatie tot hechtingsstijl van Madigan (2003) en Procaccia (2014)

Fury, Carlsson en Sroufe (1997) verrichtten onderzoek onder 171 Amerikaanse kinderen van acht en negen jaar met een lage sociaaleconomische status die een verhoogd risico hadden op hechtingsproblematiek. Zij concludeerden dat het Kaplan en Main classificatiesysteem onder 8- en 9-jarigen de hechtingsstijl voorspelde die was geobserveerd bij twaalf en achttien maanden. Op basis van het classificatiesysteem maakten zij een checklist door de verschillende tekenkenmerken te classificeren in de groepen A (angstig vermijdend), C (angstig gepreoccupeerd), A of C (angstig onzeker) en D (gedesorganiseerd). De classificatie 'A of C' kan bij alle onveilige hechtingspatronen passen.

Pianta, Longmaid en Ferguson (1999) verrichtten onderzoek onder tweehonderd kinderen tussen de vijf en zeven jaar oud met een uiteenlopende sociaal economische status uit een Amerikaans dorpje. De classificatie vond plaats op basis van de algemene beoordelingsschaal van Kaplan en Main (1986) (tabel 1). Op basis van de uitkomst maakten ze een schema met de meest voorkomende kenmerken bij de vier verschillende hechtingsstijlen. De uitkomsten werden vergeleken met een score van het sociaal-emotioneel functioneren, gescoord door de leraar. Op basis hiervan werd een voorspelling wat betreft hechtingsstijl gemaakt. De classificatie op basis van de tekening correleerde voor

82.5% met de voorspelde gehechtheidsstijl op basis van het huidige sociaal-emotionele functioneren. Pianta et. al (1999) noemen dat op basis van dit onderzoek de tekeningen niet gelijk kunnen worden gesteld aan hechtingsonderzoek met behulp van de gestandaardiseerde separatie-angst test, maar dat de analyse van de tekeningen wel een indirecte methode vormt die de ervaringen van het kind in de familie gedeeltelijk weerspiegelen (p.253).

In een onderzoekspopulatie, afkomstig uit een longitudinale studie in verband met een chronische ziekte, van 123 Amerikaanse kinderen van zeven jaar oud komt naar voren dat het best rekening kan worden gehouden met verschillende vormen van onveilige hechting, omdat bepaalde markers voor onveilige hechting zoals omcirkeling van familieleden bij het ene onderzoek wordt gerelateerd aan de ambivalente hechtingsstijl en bij een ander onderzoek met de vermijdende hechtingstijl. Nu kan de marker worden gekoppeld aan het meest recente inzicht, maar elk onderzoek bevat een nieuwe populatie met verschillende condities wat vergelijkend onderzoek bemoeilijkt. Combinaties van de kenmerken leveren daarom een meer betrouwbare beoordeling op dan individuele kenmerken (Madigan, Ladd & Goldberg, 2003). Ook bleek uit dit onderzoek dat het huidig sociaal emotioneel functioneren sterker correleerde met de onderzoeksgegevens dan de vroege hechting. Dit werd gemeten door de uitkomsten van de vroege hechting en de uitkomsten van een gedragslijst voor kinderen die is ingevuld met de ouders te vergelijken met het aantal onveilige markers in de tekening (cf. Pianta et al. 1999). Shiakou (2012) verrichtte vergelijkend onderzoek tussen kinderen die wel en kinderen die niet waren mishandeld. In dit onderzoek vertoonden de tekeningen van mishandelde kinderen significant meer kenmerken van onveilige hechting dan de niet-mishandelde kinderen. Ondanks dat de tekeningen bruikbare informatie opleveren wordt wel gewaarschuwd dat tekeningen altijd in combinatie met uitgebreider onderzoek moeten worden gebruikt om tot een meer betrouwbare interpretatie van de hechtingsstijl en eventuele gedragsproblematiek te komen (cf. Pianta et. al. 1999; Madigan et al, 2003).

In Italië werd onderzoek verricht onder 117 kinderen van zes tot tien jaar uit de Italiaanse midden-klasse (Procaccia et al., 2014). Deze kinderen zijn gerekruteerd op basis van de separatie-angst test, deze test kan onafhankelijk van de ouders worden afgenomen en meet separatieangst op basis van inlevend vermogen in afgebeelde situaties (Klagsbrun en Bowlby, 1976; Atelli, 2001). Ook in dit onderzoek worden significante

verschillen gevonden tussen de tekeningen van veilig en onveilig gehechte kinderen. Ook zagen ze significante verschillen tussen de verschillende hechtingstijlen. Op basis van dit onderzoek wordt geconcludeerd dat kindertekeningen een sterk instrument zijn om een beeld te krijgen van het huidige hechtingspatroon van kinderen; 'Familietekeningen kunnen met name effectief zijn om de meer subjectieve, persoonlijke en mogelijk onbewuste aspecten van het zelf in relaties te verkennen' (Procaccia, 2014, p.15). Hier wordt duidelijk gezegd dat het gaat om het verkennen van de hechtingsrelatie. Het biedt als het ware een mogelijkheid om in gesprek te gaan.

Om meer inzichtelijk te maken wat er bij diverse hechtingstijlen aan tekenkenmerken wordt verwacht volgt hier een algemene omschrijving zoals omschreven door Kaplan en Main (1986; 1996) aangevuld met de belangrijkste bevindingen uit het onderzoek van Procaccia (2014).

Kenmerkend voor tekeningen van kinderen met een veilige hechting is dat de figuren onderling van elkaar verschillen en 'af' zijn. De figuren staan redelijk dicht naast elkaar, zijn gegrond en lijken gelukkig. Er ontbreken geen familieleden, de personen staan op natuurlijke afstand van elkaar en het kind lijkt zich comfortabel te voelen met deze mensen. Verder maken de tekeningen een realistische indruk. Dit kan verbeelden dat de ander dichtbij is, maar niet zo dichtbij dat het afbreuk doet aan de persoonlijke identiteit of ruimte. Er lijkt een balans te zijn tussen het ik en de ander, die nodig is voor een gezonde zelfverwerkelijking waarbij anderen een belangrijke rol spelen (p. 15).

Kinderen met een gepreoccupeerde hechting tekenen vaak figuren die opvallend groot of juist klein zijn afgebeeld. De figuren vertonen onderling weinig verschil en er is nauwelijks differentiatie op basis van leeftijd of geslacht. Verder is er vaak sprake van overlappende figuren of zijn de figuren juist sterk gescheiden. Over het algemeen is er een sterke nadruk op gezichtsuitdrukking en op de zachte lichaamsdelen (oren, ogen, neus, mond, handen en voeten). De moeder is vaak vergroot afgebeeld en er is weinig of geen afstand tot de moeder. De figuren staan zo gepositioneerd dat het ongemakkelijk lijkt om elkaar vast te houden of te knuffelen. Ook kunnen er delen van figuren ontbreken. De tekeningen maken een algemene indruk van kwetsbaarheid. Het kind lijkt alleen, geïsoleerd van de groep of kijkt bezorgd of angstig. Dit past bij een onstabiel beeld van het zelf en de ander, wat ervoor kan zorgen dat het lastig is om de juiste afstand te vinden tot de ander. Dit leidt ertoe dat

het kind soms heel veel toenadering zoekt tot de hechtingsfiguren en ze anderzijds soms compleet afwijst (Procaccia, p.15).

Karakteristiek voor tekeningen van kinderen met een vermijdende gehechtheid is juist een sterke nadruk op onkwetsbaarheid. Het algemene beeld oogt vrij statisch. De figuren zijn vaak opvallend ver bij elkaar vandaan geplaatst. Soms hebben ze geen armen of de armen zijn dusdanig gepositioneerd dat het niet mogelijk is om anderen vast te houden, net als bij de gepreoccupeerde hechtingstijl. Ook zijn de figuren weinig gedifferentieerd en gedetailleerd. Soms zijn er figuren zonder emotionele uitdrukking of met een negatieve gezichtsuitdrukking, de figuren kunnen juist ook allemaal dezelfde grote felgekleurde stralende lach hebben. Dit lijkt te verbeelden dat het kind ervaart dat het alleen zichzelf heeft om op te vertrouwen en de ander als afwijzend, vijandig en niet-responsief ervaart (Procaccia p10, 15; Bowlby 1988).

Tekeningen van kinderen die geclassificeerd zijn met gedesorganiseerde gehechtheid hebben de neiging om een onheilspellende indruk te maken of voorspellende elementen te bevatten zoals donkere wolken of bloed. Het kind, of andere figuren kunnen ontbreken op de tekening. De tekening kan ook in het geheel niet te interpreteren zijn (Pianta et al., 1999). Deze classificatie kwam in het onderzoek van Procaccia niet voor omdat te weinig kinderen als gedesorganiseerd waren geclassificeerd.

Tabel 2 bevat een combinatie van de tekenmarkers gerelateerd aan hechting van Fury et al. (1997) , Pianta et al. (1999) en Procaccia et al. (2014). De leeftijdsklassen van de onderzoeken zijn verschillend: bij Fury et al. is de leeftijd acht tot negen jaar, bij Pianta et al. kinderen van vijf tot zeven jaar van de kleuterschool, en bij Procaccia et al. basisschoolkinderen van zes tot tien jaar. In dit onderzoek worden de resultaten van de drie onderzoeken meegenomen omdat er onderzoek wordt verricht in de leeftijdsklasse van zes tot negen jaar, zie paragraaf 2.6. De classificatie angstig-onzeker komt alleen in het onderzoek van Fury et. al voor. Deze classificatie lijkt bruikbaar omdat de individuele markers voor de hechtingstijlen zoals eerder genoemd niet voldoende betrouwbaar zijn om tot een interpretatie wat betreft hechtingsstijl te komen. Daarom moet ook steeds worden gekeken naar de globale indruk. Verder moet er bij de interpretatie van de hechtingstijl rekening worden gehouden met de culturele achtergrond van de kinderen uit dit onderzoek, zie paragraaf 2.5)

Veilig	Angstig-gepreoccupeerd
De figuren zijn gegrond Hecht, open armen en in de positie om te omhelzen Figuren zijn compleet Natuurlijke nabijheid Figuren zijn individuen Er ontbreken geen figuren kind lijkt zich comfortabel te voelen met de mensen Tekening maakt een realistische indruk Extra verfraaiingen	Figuren dicht op elkaar of overlappend Figuren gescheiden door grenzen Opvallend kleine figuren Opvallend grote figuren Figuren in de hoek van de pagina Overdrijving van gezichtskenmerken Overdrijving van handen of armen Algemene indruk van kwetsbaarheid Grote ronde buiken Het lijkt niet mogelijk om elkaar te knuffelen
Angstig-vermijndend	Gedesorganiseerd
Gebrek aan individuatie (onderscheid van anderen) Kind en moeder ver uit elkaar gepositioneerd Weglating van moeder (of kind) Armen naar beneden, dicht tegen het lichaam aan Een naar verhouding groot hoofd Gebrek aan kleurgebruik vermomde familieleden algemene indruk: vrolijkheid of onkwetsbaarheid automatische lach/felgekleurde stralende lach armen ontbreken figuren staan ver bij elkaar vandaan	Steeds overnieuw beginnen Verfrommelde figuren Ongebruikelijke tekens, symbolen of taferelen Zeer fel kleurgebruik Uitgegumde figuren of overnieuw beginnen Onverklaarbare tekens Onheilspellende indruk (bv donkere wolken/bloed) Het kind zelf of anderen ontbreken Tekening valt in het geheel niet te interpreteren
Angstig-onzeker (past bij beide vermijndend en gepreoccupeerd)	
Figuren staan niet op een ondergrond maar 'zweven' Niet afgemaakte figuren Geen vrouwelijke kenmerken bij de moeder Geen genderdifferentiatie Neutrale of negatieve gezichtsuitdrukking (Gebrek aan achtergrond details) Geen mogelijkheid om elkaar vast te houden	

Tabel 2. Kenmerken van verschillende vormen van hechting in familietekeningen (combinatie van Fury et al. 1997; Pianta et al. 1999 en Procaccia et. al 2014).

Verantwoording van de gebruikte methode

Naast het analyseren van gehechtheidsaspecten zijn er meer methoden om te werken met familietekeningen. Klinisch psychologe en kindertherapeut Meykens en hoogleraar klinische ontwikkelingspsychologie en kinderpsychotherapie Cluckers besteden in hun boek *Kindertekeningen in ontwikkelingspsychologisch en diagnostisch perspectief* ook aandacht aan familietekeningen. In hun analyses maken ze gebruik van ontwikkelingspsychologische

en psychodynamische invalshoeken. Hun voorkeur gaat er naar uit om een kind de familie in dieren te laten tekenen omdat het kind de opdracht zo meer als een spel kan ervaren. Ze waarschuwen wel dat wanneer het kind geneigd is om te vluchten in fantasie deze opdracht bedreigend kan zijn omdat het kind kan losraken van de realiteit. Ook kan het voor de ouders confronterend zijn wanneer ze horen met welk dier ze geassocieerd worden (Meykens & Cluckers, p.86). Voor het huidige onderzoek lijkt deze methode dan ook niet geschikt aangezien er bij de onderzoekers weinig bekend is over de achtergrond van de kinderen en we ook hun familierelatie geenszins willen verstoren. Er zijn ook tekenmethoden waarbij voorzichtigheid wordt geboden om direct naar de eigen familie te verwijzen omdat dat de vrije expressie vanuit de onderbewuste laag zou kunnen beïnvloeden (Bremm-Gräser 1970; Kos en Bierman 1973). Het onderzoek naar familietekeningen dat gebaseerd is op gehechtheidskenmerken in tekeningen is van recentere aard en vanwege het grootschalige onderzoek dat ermee in diverse culturen is verricht wordt er hier voor gekozen om met deze methode te werken. Meykens en Cluckers vinden dat het schema van Fury et al. genuanceerd is, mits er niet van individuele, maar van combinaties van kenmerken en de algehele indruk wordt uitgegaan. Verder merken ze terecht op dat bij het maken van de familietekening ook een zone wordt aangesproken waarbij sommige projecties voor het kind bewust zijn of dicht bij het bewustzijn liggen (p. 106). Dit zou de vrije expressie in de tekening kunnen blokkeren. Toch blijkt er uit grootschalig onderzoek naar familietekeningen significant verschil te bestaan tussen tekenaspecten bij veilige en onveilige hechting. Desondanks moet er rekening mee worden gehouden dat uit de analyse van een individuele tekening geen grote conclusies kunnen worden getrokken. Het narratief vormt daarom een belangrijke aanvulling.

2.4 Analyse van de getekende godsrepresentatie

Van oudsher is niet veel aandacht besteed aan de spirituele aspecten van kindertekeningen. Freud, wiens werk van grote invloed was op de ontwikkeling van psychologie en psychiatrie stond weinig positief ten opzichte van religie. Hij beschreef religie grotendeels in termen van obsessie en neurosen. Carl Jung was van mening dat spiritualiteit een thema is dat pas aan de orde komt in de tweede helft van het leven en in elk geval niet in de kindertijd. Kinderpsychiater Robert Coles verrichtte vanaf de jaren '60 dertig jaar lang onderzoek naar het spirituele leven van kinderen met behulp van zowel interviews als tekeningen. Coles'

initiële interesse in dit gebied ontstond omdat hij in zijn werk, met ernstig verlamde kinderen ten gevolge van polio, kinderen tegenkwam die ondanks hun zware omstandigheden toch betekenis in hun leven konden vinden en verrassend sterke spirituele overtuigingen hadden. Dit maakte dat hij de religiositeit en spirituele beleving van kinderen als significant onderdeel van zijn klinisch begrip ging beschouwen. Eerder beschouwde hij, in overeenstemming met Freud, religieuze uitspraken als een maskering van dieper liggende problemen (Coles 1991, p. 33). Hij verrichte onderzoek onder meer dan vijfhonderd kinderen. Zijn onderzoek strekte zich uit onder kinderen in Europa, Noord- en Zuid-Amerika en het Midden-Oosten. Daarbij interviewde hij kinderen met diverse religieuze achtergronden; joods, christelijk, moslim, en seculier (Coles, 1991). In tegenstelling tot Jung's hypothese dat spiritualiteit pas later in het leven een rol speelt, laat Coles in zijn onderzoek zien dat kinderen veelal dezelfde vragen hebben als volwassenen wat betreft spirituele zaken (Malchiodi, 1998, p.208).

De aandacht voor spiritualiteit in kindertekeningen wordt ondanks het werk van Coles niet standaard opgepakt in de analyse van kindertekeningen. Coles' *The Spiritual Life of Children* bevat ook alleen beknopte beschrijvingen van kindertekeningen en niet de tekeningen zelf. Hij gebruikte de tekening met name om met kinderen in gesprek te gaan. In het handboek *Kindertekeningen in ontwikkelingspsychologisch en diagnostisch perspectief* (2006) van klinisch psychologe en kindertherapeut Meykens en ontwikkelingspsycholoog Cluckers komt de specifieke bespreking van spirituele aspecten in kindertekeningen niet voor. Hetzelfde geldt voor het boek *Kinderen geven tekens – de betekenis van kindertekeningen en kinderspel vanuit het perspectief van de analytische psychologie* van creatief therapeute Foks-Appelman (2014).

De creatief therapeut en onderzoekspsychologe Malchiodi, gespecialiseerd in trauma-interventie besteedt in haar boek *Understanding Children's Drawings* (1998) wel kort aandacht aan spirituele aspecten in kindertekeningen. Hierover zegt ze dat het haar persoonlijke tendentie is om spiritualiteit, spirituele overtuigingen en religie als belangrijk te achten in haar werk met kinderen. Hierbij bedoelt ze in het bijzonder kinderen die levensbedreigend ziek zijn, of een geliefde hebben verloren. Haar hypothese is dat alle kinderen uiting kunnen geven aan ideeën of percepties die te maken hebben met spiritualiteit of religieuze overtuigingen, maar dat confrontatie met de dood in het bijzonder

relevant is met betrekking tot spirituele ervaringen. Confrontatie met de dood laat kinderen mogelijk op natuurlijke wijze in contact laten komen met vragen over geloof, religie en wat er gebeurt na de dood (p. 209). De vluchtelingkinderen uit dit onderzoek zijn zeer waarschijnlijk op diverse manieren geconfronteerd met sterfte in de nabije omgeving. Dit kan naast sterfgevallen in de nabije omgeving ook hebben plaatsgevonden in de eigen woonplaats, maar ook onderweg tijdens de vlucht. Mogelijk denken zij daardoor ook al meer na over religie dan leeftijdsgenoten.

Kinderen proberen niet alleen te begrijpen wat er met ze gebeurt, maar ook waarom het gebeurt. Daarbij maken ze gebruik van eerder opgedane kennis en ervaring over de wereld, waar religieuze aspecten een deel van kunnen uitmaken (Coles 1991, p. 100). Kinderen die te maken hebben gehad met hevige crises zoals misbruik, trauma of verlies kunnen hier uiting aan geven door middel van spirituele of existentiële vragen. Malchiodi noemt een aantal aandachtspunten bij het analyseren van spirituele aspecten. Een overleden persoon kan bijvoorbeeld worden afgebeeld als een engel. Er kan ook een andere kleur worden gebruikt om dit uit te beelden, zoals bijvoorbeeld zwart. Er is ook een voorbeeld van een mormoons meisje die haar overleden vader net als de andere personen afbeeldde omdat ze gelooft dat ze in de hemel weer gewoon bij elkaar zullen zijn. Soms kunnen kinderen een onrealistisch schuldgevoel ontwikkelen ten gevolge van magisch denken. Bij magisch denken denkt het kind dat de eigen gedachten ook daadwerkelijk gevolgen hebben op de buitenwereld. Zo kan een kind dat wenste dat zijn of haar broertje of zusje iets zou overkomen zich schuldig voelen wanneer dit daadwerkelijk gebeurt. Als kinderen uiting geven aan dit soort gedachten doen ze dit vaak in de vorm van geesten of demonen. Het is dus belangrijk om aandacht te schenken aan dergelijke figuren in een tekening. Kinderen kunnen eigen ziekte ook interpreteren als een straf van god (Malchiodi, p. 215 - 217).

Onderzoek naar de relatie tussen hechting en godsrepresentaties wordt echter niet verricht door Coles en Malchiodi. Dit onderzoek is nog relatief nieuw. Hechting vormt onderdeel van de psychologische ontwikkeling van het kind. Kindertekeningen kunnen in dat opzicht ook vanuit psychodynamisch oogpunt worden geanalyseerd, dit gebeurt met name in de creatieve therapie. Psychodynamische theorieën gaan over stadia in de ontwikkeling van de persoonlijkheid en de relatie tussen persoonlijkheid en psychologische symptomen.

Hierbij wordt gekeken naar zowel persoonlijke als omgevingsfactoren die een rol spelen bij de totstandkoming van gedrag (Cullberg, 2009). Zo beschrijft psychiater Margareth Mahler in haar individuatie-separatietheorie verschillende fasen waarin een kind groeit tot een soort van Ik-bewust zijn. Tussen de tweeënhalf tot drieënhalf jaar wordt het kind zich bewust van het zelf en van de ander. In deze periode zijn kinderen motorisch zo ver ontwikkeld dat ze een gesloten cirkel kunnen tekenen. De cirkel wordt gezien als een symbolische uitdrukking van het Zelf. Een symbool is een combinatie van een zichtbaar object en een gevoelsexpressie. Op deze manier wordt de cirkel gezien als uiting van het Zelf (cf. Haag, 1996; Fleck-Bangert, 1995). Carl Jung was de eerste die onderzoek deed naar de diepere betekenis van symbolen. In zijn boek *De mens en zijn symbolen* beschrijft hij universele vormen die in diverse tijdsperioden en culturen wijzen naar een universele menselijke betekenis (Foks-Appelman, p. 340; cf. Meykens & Cluckers, 2006, p. 31). In de analyse van de tekeningen kan worden gelet op het gebruik van symbolen.

[Model voor gehechtheidsaspecten in tekeningen van god](#)

Naast het letten op symbolen kan het model dat wordt gebruikt om familietekeningen te analyseren mogelijk (deels) worden gebruikt als aanknopingspunt om de godsrepresentaties te analyseren. Het staat niet van te voren vast of kinderen een tekening van een menselijke gedaante of zelfs meerdere, of van iets anders zullen maken wanneer hun wordt gevraagd een beeld van god te tekenen. Ook is niet van te voren duidelijk of god voor hen een realiteit en daarmee een 'ander' is. Een verkort schema van tabel 2 over veilige en onveilige hechting met aspecten die waarschijnlijk naar voren zullen komen zijn samengevat in tabel 3:

Veilig	Angstig-gepreoccupeerd
Fig(u)r(en) zijn gegrond Figuren zijn compleet Tekening maakt een realistische indruk (herkenbaar) Extra verfraaiingen	Figuren dicht op elkaar of overlappend Figuren gescheiden door grenzen Opvallend kleine figuren Opvallend grote figuren Figuren in de hoek van de pagina Overdrijving van gezichtskenmerken Overdrijving van handen of armen Algemene indruk van kwetsbaarheid Grote ronde buiken
Angstig-vermijndend	Gedesorganiseerd
Een naar verhouding groot hoofd Gebrek aan kleurgebruik 'vermomd' beeld Algemene indruk: vrolijkheid of onkwetsbaarheid Armen ontbreken Figuren staan ver bij elkaar vandaan Geen of negatieve gezichtsuitdrukking	Steeds overnieuw beginnen Verfrommelde figuren Ongebruikelijke tekens, symbolen of taferelen Zeer fel kleurgebruik Uitgegumde figuren of overnieuw beginnen Onverklaarbare tekens Niet afgemaakte figuren Onheilspellende indruk (bv donkere wolken of bloed) Tekening valt in het geheel niet te interpreteren
Angstig-onzeker (past bij beide)	
Figuren zweven Figuren zijn niet afgemaakt Neutrale of negatieve gezichtsuitdrukking Gebrek aan achtergronddetails	

Tabel 3 mogelijke aspecten van veilige en onveilige hechting in een tekening van God. Vrij naar Fury et al. 1997; Pianta et al. 1999 en Procaccia et. al 2014.

Foks-Appelman (2014) en Meykens en Cluckers (2006) gaan dieper in op de betekenis van een aantal aspecten die door Fury et al. (1997) en andere onderzoekers naar gehechtheidsaspecten worden genoemd. Dit kan als aanvulling dienen om de aspecten die worden genoemd in het schema te verduidelijken bij het analyseren van de tekeningen. Met name Foks-Appelman gaat dieper in op de betekenis van archetypische symbolen. Dit kan ook bruikbaar zijn als het kind iets heeft getekend dat niet goed in bovenstaand schema valt te plaatsen.

Bruikbaarheid van kleuren analyse en analyse van grafische aspecten

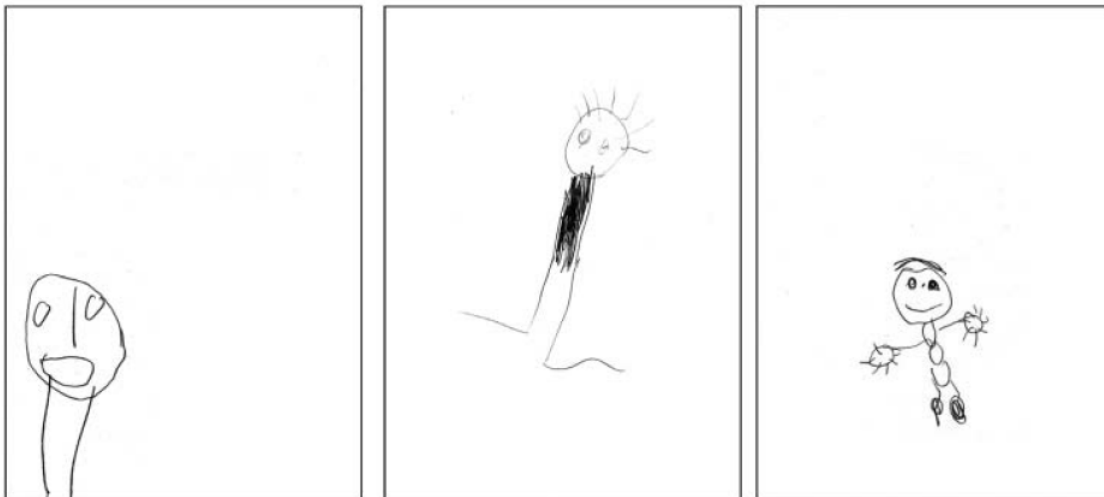
Over bruikbaarheid van de analyse van kleur wordt door diverse onderzoekers verschillend gedacht. Kleur refereert volgens Meykens en Cluckers naar de onmiddellijke aspecten van de affectieve beleving. In de gekleurde tekening beschouwen ze kleur daarom als secundair. In

psychologisch onderzoek wordt vaak niet met kleur gewerkt en wordt meer op de grafische aspecten gelet die meer naar het onderbewuste verwijzen (p. 113). Foks-Appelman let vanuit het perspectief van de Jungiaanse analytische psychologie op de symbolische betekenis van de kleuren. Een kleur is alleen niet eenduidig te interpreteren. De kleur geel drukt in kindertekeningen levendigheid en warmte uit. Veelvuldig gebruik van geel kan echter duiden op hyperactiviteit (p. 117-124). Het aspect kleur is dus niet eenduidig te interpreteren. In dit onderzoek worden kleuren op zichzelf dan ook niet geanalyseerd. Wel wordt er gelet of er gebruik wordt gemaakt van kleur aangezien dit in het schema van gehechtheidsaspecten ook naar voren komt. Hierbij kan er op worden gelet of er al dan niet kleur wordt gebruikt en of er voornamelijk zwart wordt gebruikt.

Bij het maken van een tekening kunnen er verschillende soorten lijnen worden gebruikt. Dikke maar ook dunne lijnen waarbij sprake is van meer of minder druk op het papier, rechte en meer wiebelige lijnen. Lijnen kunnen ook hernomen worden. De analyse van variaties in lijnverloop wordt pas betrouwbaar wanneer een kind motorisch voldoende is ontwikkeld en dat is op de leeftijd van ongeveer negen jaar (Royer, 1995). In dit onderzoek wordt dit aspect buiten beschouwing gelaten omdat er kinderen van zes tot negen jaar worden geïncludeerd.

2.5 Invloed van culturele diversiteit op kindertekeningen

In dit onderzoek wordt gewerkt met tekeningen van kinderen uit diverse culturen. Uit vergelijkend onderzoek tussen kinderen van diverse leeftijden uit Duitsland en uit Kameroen blijken geen significante verschillen te bestaan in de basale grafische competenties waarmee een menselijk figuur wordt getekend (Rubeling, Keller, Yovsi e.a. 2011). Bij dit onderzoek is de kinderen gevraagd om drie tekeningen maken. Om de grafische competenties te meten moesten een driehoek, vierkant en een rondje worden getekend. Verder moesten de kinderen een tekening van zichzelf en van de familie maken. Uit dit onderzoek kwam naar voren dat de menstekening zich vergelijkbaar ontwikkelt via de stadia van een koppoter, verlengde koppoter tot een conventionele menstekening, zie figuur 2 (Rubeling, Keller, Yovsi e.a. 2011). Deze bevinding ondersteunt de aanname dat de ontwikkeling van de menselijke tekening, onafhankelijk van culturele context, gemeenschappelijke kenmerken vertoont (Cox, 2005; Foks-Appelman 2014).

Figuur 2. Ontwikkeling mensschema v.l.n.r.: koppoter; verlengde koppoter; conventionele menstekening (Rübeling et al. 2011).

Er bestaan wel verschillende manieren waarop mensen worden afgebeeld. Uit cross-cultureel onderzoek blijkt dat in diverse landen in Afrika ten zuiden van de Sahara kinderen geneigd zijn om zichzelf en hun familieleden kleiner en met een voorkeur voor een neutrale gezichtsuitdrukking en minder details in het gezicht af te beelden dan kinderen uit stedelijke gebieden in Europa (Aronssen & Anderson, 1996; Gernhardt, Keller & Rubeling, 2013). Uit later onderzoek blijkt dat deze verschillen in verband kunnen worden gebracht met cultuurspecifieke socialisatiedoelen. Zo blijken er op basis van hechtingsonderzoek met behulp van familietekeningen, substantiële verschillen te bestaan in het hechtingspatroon van kinderen uit de Nso (Nso is een plattelandsbevolking uit Kameroen) en kinderen uit Berlijn. De Berlijnse kinderen zijn over het algemeen veiliger gehecht. De kinderen uit de Nso groeien meer in groepen op en hun moeder speelt een minder grote rol. Dit uit zich in tekeningen waarbij het kind zelf of de moeder wordt weggelaten en wel andere mensen buiten de familie worden getekend. Vanuit het model van Fury et. al. zouden deze kenmerken worden geclassificeerd als onveilig terwijl ze representatief zijn voor de Nso-cultuur. Ook beelden de Nso kinderen de figuren doorgaans minder groot af dan de Berlijnse kinderen. Wat betreft socialisatiedoelen blijken de Nso-moeders een voorkeur te hebben voor relationele doelen zoals gehoorzaamheid, respect en sociale harmonie. De Berlijnse moeders benadrukken meer het belang van autonome doelen als ook vroege expressie van voorkeuren en de ontwikkeling van persoonlijk talent en interesses (Gernhardt, Keller & Rubeling, 2016). Hierbij rijst de vraag wat de uitkomst van het hechtingsonderzoek betekent

binnen het kader van de eigen cultuur. Dit kwam ook in het eerste hoofdstuk naar voren. Desondanks zal er binnen een cultuur ook een schaalverdeling bestaan van meer en minder veilig gehecht, alleen is het de vraag welke classificaties hiervoor gelden. Hechting is in het bestaande model sterk gekoppeld aan verbondenheid tussen ouder en kind wat wordt getest door separatie-angst.

De culturele achtergrond kan ook van invloed kan zijn op hoe kinderen antwoord geven (Malchiodi, 1998). Sommige kinderen hebben van hun ouders geleerd om beleefd en kort te reageren op vragen en dat oogcontact en gesprekken met mensen die meer autoriteit hebben zoveel mogelijk moeten worden vermeden. Voor de onderzoekers is het dus van belang om nadrukkelijk te vermelden dat kinderen alles mogen vragen wat ze niet duidelijk is. Het nabespreken van de tekening kan in het huidig onderzoek lastig zijn vanwege de taalbarrière, maar het is ook niet duidelijk hoe de kinderen van huis uit hebben geleerd om te reageren op mensen die hoger staan in autoriteit. Dit gedrag kan lijken op angst of vermijding, maar het kan ook aangeleerd zijn en passend binnen de eigen cultuur. Bij het uitvragen van het narratief is het daarom ten overvloede van belang om door te vragen en open vragen te stellen als het kind slechts kort antwoord geeft.

Met name kinderen met een Islamitische achtergrond kunnen het bezwaarlijk vinden om een tekening van God te maken. Hoewel het niet valt terug te leiden tot een specifieke tekst in de Koran is er een traditie die het verbiedt om een afbeelding van God te maken. In Moskeeën komen ook geen afbeeldingen van God of heiligen voor. Het afbeelden van Allah wordt in de populaire Islam gezien als godslastering: 'omdat Allah boven alles verheven is en op niets lijkt wat wij kennen, is het niet mogelijk om een beeld van Allah te vormen' (www.vraagislam.nl). Onder wetenschappers bestaat discussie of profeet Mohammed al dan niet zou mogen worden afgebeeld. Volgens Gruber (2015), professor in de islamologie, verbiedt de Koran het afbeelden van Mohammed niet en zijn er ook diverse afbeeldingen in de vroege islamitische kunst beschikbaar. In Teheran zijn ondanks de controversie 3000 tekeningen afgenomen bij kinderen tussen de 7 en 14 jaar. De meeste kinderen hebben wel iets getekend. Er zijn veel tekeningen met licht of religieuze symbolen. Slechts tien kinderen weigerden om te tekenen waarbij ze zeiden dat het verboden is om God te tekenen. Daarnaast waren er veel meer kinderen die hun papier leeg lieten. Zij gaven alleen geen religieuze motivatie. Op basis hiervan concluderen prof. dr. Khodayarifard,

betrokken bij het onderzoek naar hechting in kindertekeningen in Iran en promovendus Zahra Astaneh dat het leeg laten van papier meer te maken heeft met het onvermogen om te tekenen wat ze zouden willen tekenen (e-mail contact, resultaten nog niet gepubliceerd). Dit klopt op basis van de theorie van de tekenontwikkeling waarbij het realiteitsprincipe toeneemt met de leeftijd en kinderen het plezier om te tekenen verliezen omdat de tekening niet voldoende overeenkomt met de realiteit (Meykens en Cluckers, 2014, p.60). Tegelijk zou het ook een vorm van beleefdheid kunnen zijn om niet toe te lichten waarom ze niet willen tekenen omdat ze de onderzoekers uit beleefdheid mogelijk niet in verlegenheid willen brengen met de religieuze gevoeligheid van de gegeven opdracht. Ook Coles (1991) ontmoette grotendeels kinderen die wel over God wilden praten maar geen tekening van hem wilden maken. Natuurlijk kunnen ook tekeningen worden gemaakt van een associatie van God. Ook is niet gezegd dat elke moslim weigert om een tekening van Allah te maken. Toen ik een viertal volwassen moslims tijdens de inburgeringscursus vroeg wat ze vonden van het idee om (moslim)kinderen van het asielzoekerscentrum tekeningen van God te laten maken vonden ze dit geen probleem en zelfs een leuk idee. Bovenstaande geeft aan dat er geen eenduidige uitspraak kan worden gedaan over wat 'een moslim doet'. In dit onderzoek wordt daarom gebruik gemaakt van de individuele tekeningen in het licht van de beschreven theorie.

Al met al hoeft er op basis van dit onderzoek wat betreft tekenkwaliteiten geen rekening te worden gehouden met culturele verschillen. Wat betreft interpretatie van hechtingstijl en de wijze waarop het kind contact maakt met de onderzoeker is dit wel van belang.

2.6 Algemene tekenontwikkeling van vijf tot twaalf jaar

Om te kijken of de getekende mensfiguren passend zijn bij de ontwikkelingsfase is het goed om meer kennis te hebben van de tekenontwikkeling. Hiertoe wordt gekeken naar de ontwikkeling van de menstekening. Omstreeks vijf jaar ontwikkelt het kind een schema voor de volledige menstekening. De romp wordt in deze fase afgesloten. Volgens Abraham (1979) doet slechts 40% dit op de leeftijd van vijf jaar. Er komen langzamerhand meer details en versieringen zoals hoeden en strikjes, dit is niet gebonden aan modetrends. Het haar bestaat uit een gevuld vlak in plaats van uit lijnen. De vrouw wordt vaak groter getekend dan de man door zowel jongens als meisjes. Dit duurt volgens Abraham tot de leeftijd van negen à tien

jaar vanwege het relatief grotere belang van de moeder tot die tijd. Wanneer een persoon het tekenschema beter beheerst worden ook sekseverschillen weergegeven. Dit kan zich uiten in haardracht en ook verschillende vormen van de romp: mannen zijn meer rechthoekig of vierkant en vrouwen vaker driehoekig of rond. Verder treden vaak transparanties op zoals de navel of een rok met daarin ook benen getekend. Het kind tekent wat het weet (Meykens & Cluckers, 2004).

In de leeftijd van zeven tot twaalf jaar neemt het realiteitsprincipe toe en worden de tekeningen steeds meer representatief. De tekening bestaat in de leeftijd van zes tot acht jaar nog vaak uit een aan elkaar hechting van verschillende basisvormen. Vaak wordt er een tussenruimte tussen de benen gelaten. Elk lichaamsdeel krijgt nog afzonderlijk aandacht zonder dat het een integraal geheel vormt. Op een gegeven moment worden er meer contouren getekend (Meykens en Cluckers, 2004).

In de leeftijdsfase vanaf zes jaar komt een einde aan het kinderlijk egocentrisme en wordt het kind vaak geconfronteerd met zijn eigen beperkingen en verhoudingen. De tekening is vaak geplaatst op de bladrand of op een bodemlijn. De tekening verbeeld zo een gevoel van kleinheid en beperktheid ten gevolge van toenemende verwachtingen van buitenaf door bijvoorbeeld school, maar ook door toegenomen persoonlijke doelstellingen (Meykens & Cluckers). Foks-Appelman waarschuwt om een wat legere tekening niet gelijk te interpreteren als teken van depressie. Een stille of lege tekening kan een gevoel van leegte weerspiegelen, maar het kan juist ook duiden op innerlijke rust. Het kind kan daarnaast juist ook de rust tekenen die het nodig heeft in een drukke wereld en dus uiting geven aan een verlangen. Ook bij de interpretatie van mogelijke tekenen van depressie of agressie geldt dat de interpretatie van waargenomen feiten afhankelijk is van de context van het kind (p.105).

De ontwikkeling van de mensschema's kan ook met een aantal psychodynamische begrippen worden verklaard. In de leeftijdsfase van zes tot negen jaar spelen de orale en de anale ontwikkelingslijn een rol. Aanvankelijk staat in de menstekening het gezicht centraal, wat duidt op een orale afhankelijkheid. In het volgende stadium verschijnt de navel en daarna knopen wat duidt op meer onafhankelijk worden van de moeder maar tegelijkertijd nog wel behoefte hebben aan afhankelijkheid. Vanaf zes jaar zou de navel ongeveer verdwijnen en verschijnen er knopen tot de leeftijd van ongeveer acht jaar. De knopen en

navel verdwijnen mits het kind zijn dilemma met afhankelijkheid en onafhankelijkheid goed heeft opgelost (Meykens en Cluckers, 2006, p. 55). Om dit gegeven goed te interpreteren zou je een kind eigenlijk langere tijd moeten volgen. Toch kan het een aanwijzing zijn dat het kind moeite heeft met deze spanning.

De anale ontwikkelingslijn heeft te maken met een toenemende mate van zelfcontrole. Het afsluiten van de romp heeft te maken met zindelijkheidsontwikkeling. Het kind leert grenzen kennen tussen zichzelf en de omgeving en moet leren om zijn impulsen te controleren. Een duidelijk omlinjnde romp symboliseert dat het kind heeft geleerd om spanning te kunnen volhouden en loslaten (Meykens en Cluckers, 2006, p. 55).

Leeftijd van de deelnemers aan het onderzoek: zes tot negen jaar

Er is gekozen om kinderen tussen de zes en negen jaar uit te nodigen voor deelname aan het onderzoek. In de leeftijd van ongeveer zes tot negen jaar zitten kinderen in de zogenaamde latentieperiode (Foks-Appelman 2014; Meykens en Cluckers 2006). Dit is de periode waarin kinderen zich in hun tekeningen langzamerhand gaan afstemmen op de realiteit. Kinderen bevinden zich in de bloeiperiode van de expressiviteit op de leeftijd van vijf tot zeven jaar. In deze periode tekenen ze niet zozeer wat ze zien, maar meer wat ze weten en beleven. Ze maken nog weinig onderscheid tussen de innerlijke fantasiewereld en de meer feitelijke wereld. De realiteit is nog niet het belangrijkste (Meykens en Cluckers, p.18, p.56). Dit is een mooie leeftijd om onderzoek te doen naar onbewuste aspecten in een kindertekening. De wens om de realiteit weer te geven wordt uiteindelijk sterker dan de onmiddellijke expressiviteit die zich op jongere leeftijd voordoet. Aan het eind van deze latentiefase, tussen de tien en twaalf jaar, ontstaat bij kinderen het besef van de eigen beperkingen in de tekeningen. Daardoor gaan deze jongeren minder tekenen en verdwijnt doorgaans de vrije expressie in tekeningen (Meykens en Cluckers, 2006).

Tot de leeftijd van zes jaar ontdekt het kind nog zoveel over het eigen lichaam dat het tekenschema van mensen van tekening tot tekening kan verschillen. Vanaf de leeftijd van ongeveer zes jaar zijn de tekenschema's meer constant. Wanneer met jongere kinderen wordt gewerkt zou het wenselijk zijn om meerdere tekeningen af te kunnen nemen om het niveau te duiden (Meykens en Cluckers, 2006).

Op basis van deze theorie is ervoor gekozen om kinderen in de leeftijd tussen zes en negen jaar deel te laten nemen aan het onderzoek. Aangezien in dit onderzoek wordt

gezocht naar het mogelijk verband tussen familietekeningen en tekeningen van God wat betreft gehechtheid, lijkt het goed om onderzoek te doen naar een leeftijdsgroep waarbij het onbewuste nog een vrij grote rol speelt.

2.7 Conclusie

Naar de relatie tussen gehechtheidsaspecten en familietekeningen blijkt al veel onderzoek te zijn verricht. Het schema met gecombineerde kenmerken zoals besproken in paragraaf 2.3 zal worden gebruikt om de familietekeningen te analyseren op gehechtheidsaspecten. Een analyse van de gehechtheidskenmerken lijkt op basis van de diverse besproken onderzoeken te wijzen in de richting van angst, vermijding, onzekerheid en desorganisatie. Wat precies wordt verwacht van veilige hechting wordt uit deze schema's minder duidelijk. Hiervoor kan het schema met globale aspecten van Kaplan en Main (1986) uitkomst bieden.

Voor tekeningen van god is geen gestandaardiseerd schema beschikbaar omdat hier weinig onderzoek naar is verricht. De resultaten en methode die gebruikt zijn bij kindertekeningen van god in Iran zijn ook nog niet beschikbaar. Een tekening van God is wat betreft inhoud niet direct te vergelijken met een familietekening. Om enige vergelijking mogelijk te maken zal een verkort schema van gehechtheidsaspecten in familietekeningen worden gebruikt voor de analyse. Om de aspecten in de tabel te verduidelijken zal ook gebruik worden gemaakt van psychodynamische en psychoanalytische inzichten uit de werken van Meykens en Cluckers (2006) en Foks-Appelman (2014). Verder zal in de tekeningen van God worden gelet op het gebruik van archetypische symbolen met behulp van deze zelfde werken. De tekenontwikkeling kan inzicht bieden in thema's die een rol spelen bij de ontwikkeling van het kind in een bepaalde fase.

De vluchtelingkinderen uit dit onderzoek zijn zeer waarschijnlijk op diverse manieren geconfronteerd met sterfte in de nabije omgeving. Volgens Machioldi (1998) laat een vroege confrontatie met de dood kinderen eerder nadenken over spiritualiteit en religie. Zo kan worden verwacht dat deze gevluchte kinderen hier ook al over nadenken. Als dit zo is kan dit naar voren komen in de tekening of het narratief.

In het algemeen is het bij de analyse van de tekeningen belangrijk om ook aandacht te hebben voor het proces van het maken van de tekening en het narratief bij de tekening. In het onderzoek naar hechting in familietekeningen wordt dit aspect nog niet standaard

meegenomen. In het geval dat kinderen echt niets willen tekenen kan meer informatie worden verkregen uit de procesbeschrijving en het narratief.

Bij het maken van een tekening wordt bij de kinderen zowel een bewuste als een onbewuste laag aangesproken. Tekeningen lijken met name geschikt om onderzoek te doen naar de onbewuste laag. De bewuste laag kan keer op keer verschillen. Een kind kan bijvoorbeeld net een verhaal hebben gehoord over God. Ook kan het zo zijn dat hij helemaal geen tekening van God zou willen maken. Ook zou het zo kunnen zijn dat zich net iets heeft voor gedaan in de familie waardoor de tekening van de familie wordt beïnvloed. De onbewuste laag komt tot uiting in de tekenstijl en is naar verwachting meer constant. In de leeftijd van zes tot negen jaar wordt er nog vrij veel vanuit het onbewuste getekend en laat het kind zich minder beïnvloeden door de feiten. Ook blijkt de tekenontwikkeling universeel. Op basis hiervan kan worden verwacht dat het mogelijk is om een zinvolle vergelijking te maken tussen een tekening van de familie en een tekening van god wat betreft gehechtheidsaspecten bij kinderen van diverse culturele achtergronden.

Een beperkende factor bij het interpreteren van de hechting is dat het onduidelijk is hoe de hechtingsstijl moet worden geïnterpreteerd als deelnemers op niet-Westerse wijze zijn opgegroeid. Toch kan er een indruk worden verkregen van hoe het kind ten tijde van het onderzoek gehecht is. Bij de interpretatie van het narratief en de procesbeschrijving moet ook rekening worden gehouden met mogelijke culturele verschillen. Wanneer een kind terughoudend reageert kan dit cultureel zijn bepaald. Er kan wel worden gelet op de inhoud van wat het kind vertelt.

3. Onderzoeksopzet bij basisschool de Borgh in Onnen

3.1 Onderzoekspopulatie: vluchtelingkinderen uit AZC Onnen

Momenteel zijn er als gevolg van de onrust in het Midden-Oosten veel vluchtelingkinderen die samen met hun ouders of andere familieleden in Nederland asiel hebben aangevraagd. Dit biedt een bijzondere kans om verkennend cross-cultureel onderzoek te doen naar het godsbeeld van gevluchte kinderen in Nederland.

Op CBS de Borg is toestemming verkregen om tekeningen af te nemen bij tien vluchtelingkinderen. CBS de Borg is een basisschool in Onnen waar ongeveer zeventig asielzoekerskinderen les krijgen. Deze jongeren zijn afkomstig uit diverse landen en gebieden. Dit maakt het lastig om tekeningen af te nemen bij een enigszins homogene groep. De kinderen komen uit steden of van het platteland, hebben verschillende vormen van onderwijs gehad en hebben verschillende levensovertuigingen. In dit hoofdstuk wordt de onderzoeksopzet besproken.

3.2 Procedure veldwerk en de volgorde van de tekeningen.

In het onderzoek naar de aanvullende waarde van familietekeningen op de tekening van god heeft in oktober 2016 een pilotonderzoek plaatsgevonden in de Vrije Baptistengemeente Groningen. Bij dit onderzoek onder acht kinderen kwam naar voren dat een aantal het erg moeilijk vond om zich na de tekening en het bijbehorend interview te concentreren op de familietekening. Dit kan verschillende oorzaken hebben. Malchiodi (1998, p. 21) noemt dat kinderen het tekenen van de familie vaak lastig vinden. Het kan ook te maken hebben met dat het te lang duurde.

In het onderzoek naar de tekeningen van de kinderen uit AZC Onnen is er voor gekozen om de kinderen gelijk na de tekening van god een tekening van de familie te laten maken. Hierna werden vragen gesteld over beide tekeningen. Een nadeel hiervan kan zijn dat ze de eerste tekening niet meer heel goed herinneren. Een voordeel kan zijn dat ze in het tekenproces konden blijven. De leeftijdsgroep van zes tot twaalf jaar ervaart het tekenen vaak als een lustvolle activiteit (Meykens en Cluckers 2006, p. 69). Hierbij worden ze dan niet verstoord door eerst vragen te moeten beantwoorden.

Verondersteld wordt dat het maken van een familietekening het gehechtheidssysteem activeert. Om een tekening te maken moet een kind gebruik maken

van zowel picturale als abstracte denkstijlen. Deze combinatie kan aanleiding geven tot vrijere associatie die toegang kan bieden tot andere ervaringsaspecten (Brakel 1993) (zie ook hoofdstuk twee). Op basis van het activeren van gedachten aan hechttingsrelaties zou kunnen worden gezegd dat het eerst laten maken van een tekening van de familie, het maken van een tekening van god zou kunnen beïnvloeden. Hiermee wordt een weg bereid om nader onderzoek te doen naar de compensatie en correspondentiethese. De valkuil is dat het kind niet meer 'blanco' een tekening van het godsbeeld kan maken. Daarom is in dit onderzoek gekozen om de tekening van god eerst te maken om zo niet gelijk gedachten over de familie te koppelen aan gedachten over god. In eerder onderzoek werden ook pas achteraf vragen gesteld over de familierelaties. Met deze volgorde wordt informatie verkregen over wat een tekening van het beeld van god op zichzelf oplevert. Op deze wijze blijven de randvoorwaarden voor de tekening gelijk aan de andere tekeningen in de database. Daarbij is het zo dat Meykens en Cluckers adviseren om bij het maken van een serie tekeningen de menstekening niet als eerste opdracht te geven. Wanneer de menstekening of in dit geval de familietekening later wordt getekend is er volgens hen al meer vertrouwen in de relatie ontstaan waardoor er meer kans is op een meer gedifferentieerde tekening (p.84). Een uitgebreidere tekening is waardevol in het kader van het analyseren van de gehechtheidsaspecten.

De stapsgewijze procedure veldwerk, het observatieformulier en de vragenlijst 'kinderen tekenen god' zijn toegevoegd in bijlage 2, 3 en 4 van deze scriptie. Hieronder volgt een toelichting op het narratief.

3.3 Het narratief bij de tekeningen

Een docent van CBS de Borgh heeft een aantal kinderen benaderd met de vraag of ze zouden willen meewerken aan dit onderzoek. Normaliter zouden de tekeningen van God worden vergeleken met de ECR-RC (Experiences-in-Close-Relationships-Scale-Revised-Child-version) gehechtheidsvragenlijst. In deze lijst worden vragen gesteld met betrekking tot angst en vermijding in relatie tot de ouders. Het kind vult de lijst voor zowel de vader als de moeder in. Zoals in de inleiding genoemd is geen gebruik gemaakt van deze lijst. Uit literatuur onderzoek in hoofdstuk 1 bleek dat de wijze van opvoeden per cultuur sterk kan verschillen. Er kan bijvoorbeeld sprake zijn van meerdere opvoeders. Het zou daarom ook moeilijk zijn om de uitkomsten van de ECR-RC op waarde te schatten. In overleg met de begeleidend

docenten is besloten om als alternatief meer aandacht te besteden aan het narratief bij de familietekeningen.

Vraagstelling bij het narratief van de tekening van god

In het onderzoek *Drawings of gods* wordt wereldwijd dezelfde vraag gesteld (uiteraard in de eigen taal) om het kind de eigen tekening te laten verduidelijken:

Stel je voor dat je een vriend(in) hebt die aan de andere kant van de wereld woont. Je belt je vriend(in) op. (Je vriend(in) kan jouw tekening dus niet zien.)
Kun je hem/haar precies uitleggen wat je hebt getekend?

Naar aanleiding van het narratief van het kind (zie procedure veldwerk) stelt de onderzoeker verdere open vragen om een nauwkeuriger beeld te krijgen van wat het kind heeft getekend. Hierbij wordt in het bijzonder gelet op eventuele symbolen. Bij het uitvragen moet volgens Malchiodi worden gelet op wat ongebruikelijk, uitvergroot of belangrijk lijkt in de tekening. Dit kan een startpunt vormen voor een gesprek (Malchiodi, 1998, p. 56).

Voorbeelden van vragen die ook op het observatieformulier staan vermeld zijn:

- Wat heb je hier getekend?
- Wat betekent het precies?
- Concreet bevragen zonder oordeel. (bv. wat maakt dat je deze zon of... zo groot/op deze plek hebt gemaakt/getekend?)
- Hoe vond je het om deze tekening te maken/wat vond je ervan om dit te tekenen?
- Wat voor gevoel heb je bij God in je tekening/die je hier tekende? Voelt dat vaak zo? Of ook weleens anders?
- Praat je wel eens met mensen over God? Met wie?

Op basis van deze vragen en de aanvullende vragen uit de vragenlijst 'Kinderen tekenen God' kan een indruk worden verkregen van welk beeld het kind heeft van god en of er mogelijk een relatie bestaat met de religieuze achtergrond en de hechtingsrelatie binnen het gezin (op basis van de familietekening, bijbehorend narratief en procesbeschrijving). Op basis van het proces, narratief en aspecten uit de tekening (zie hoofdstuk 2) kan een voorzichtige

indruk worden verkregen van of er sprake lijkt van veilige of onveilige hechtingsaspecten in termen van angst of vermijding.

Vraagstelling bij de gezinstekening

Bij het uitvragen van het narratief wordt geprobeerd om idealiter een beeld te krijgen van in hoeverre er sprake lijkt van angst of vermijding binnen de gezinsrelatie. Omdat de docenten van basisschool de Borgh moeite hadden met de vragen uit de ECR-RC aangezien dit bepaalde emoties kan oproepen bij het kind is ervoor gekozen om de vragen zo neutraal en positief mogelijk te formuleren. Dit maakt het iets lastiger om de mate van angst in te schatten. Vragen die aan de orde komen zijn als volgt:

- Wie heb je getekend? (op letten wie naast wie staat afgebeeld: eventueel daarop doorvragen: wat maakt dat het kind staat waar/naast wie het staat etc.)
- Zijn er ook mensen uit je gezin die je niet hebt getekend? (het niet tekenen van bijvoorbeeld ouders of zichzelf kan duiden op vermijding (Fury et al. 1997) Met wie ben je in Nederland? (Dit kan mogelijk invloed hebben op wie er wordt getekend)
- Iedereen is wel eens verdrietig. Heb je iemand waar je dan naar toe kan gaan als je verdrietig bent? Of juist niet? (vermijding)
- Helpt het om naar één van deze mensen toe te gaan als je je verdrietig voelt? Met wie? (afhankelijkheid/vermijding)
- De meeste mensen zijn ook wel eens bang. Heb je iemand waar je dan naar toe kan gaan als je bang bent? Of juist niet? (angst en vermijding)
- Helpt het je om met één van deze mensen te praten als je bang bent? Met wie? (Angst, vermijding en afhankelijkheid)
- Wat vind je ervan als mensen naar je luisteren als je je niet zo lekker voelt? (angst, vermijding, afhankelijkheid)
- Naar wie ga je toe als je heel blij bent? (vermijding en positief afsluiten)

Op basis van wat het kind vertelt en wat de onderzoeker opvalt kunnen verdere open vragen worden gesteld om het verkregen beeld te verduidelijken.

3.4 Rol van de onderzoeker

Achter het analyseren van een tekening schuilt veel theorie. Toch stelt Malchiodi dat het niet perse noodzakelijk is om verstand te hebben van kunst bij het afnemen van kindertekeningen. Malchiodi is zelf kunstenaar en schrijft dat het een voordeel kan zijn als je

niet teveel van kunst of tekenen weet. Als de onderzoeker een klein beetje onbeholpen is, kan dit er juist voor zorgen dat het kind de therapeut als het ware wil helpen door aan te vullen (Malchiodi, 1998 p. 58).

Er is wel voorzichtigheid geboden bij het analyseren van de tekeningen. Machioldi stelt dat therapeuten ten onrechte te snel algemene conclusies trekken uit bepaalde tekenaspecten. Een kind moet bijvoorbeeld wennen aan een nieuwe situatie waarin de relatie met de therapeut een rol speelt. Zo kunnen de tekeningen van een kind na enkele sessies wanneer het wat meer gewend raakt aan de relatie veel meer expressie laten zien dan bij de eerste ontmoeting. In dit onderzoek is er geen sprake van een therapeutische relatie en doen de kinderen vrijwillig mee. Desondanks is het van belang om in gedachten te houden dat kinderen niet gelijk hun maximale capaciteit hoeven te laten zien. Voor sommige kinderen kan het een spannende opdracht zijn om god en/of de familie te verbeelden.

Wat betreft het coderen van hechtingsaspecten in de familietekeningen zouden verschillend kunnen bestaan tussen diverse onderzoekers. In de grotere onderzoeken naar hechtingsaspecten in familietekeningen zijn de tekeningen door meerdere onderzoekers gecodeerd en blijkt er een hoge mate van overeenkomst te bestaan wat betreft interpretatie (Gernhardt et al. 2016; Pianta et al. 1999; Procaccia et al. 2014). Dit onderzoek betreft kwalitatief in plaats van kwantitatief onderzoek. De resultaten worden in beschreven aan de hand van een globale interpretatie op basis van de individuele kenmerken. Daarbij worden het narratief en de procesbeschrijving in acht genomen. Er zullen alleen voorzichtige conclusies kunnen worden getrokken zoals is gebleken uit het theoretisch kader.

3.5 Evaluatie van het proces

Bij het onderzoek werd ik geassisteerd door een alumni bachelor godsdienstwetenschappen. Als onderzoekers proberen we de kinderen aan het begin op hun gemak te stellen met behulp van een kort voorstelrondje waarbij ze hun lievelingskleur mogen noemen. Het idee was om twaalf tekeningen af te nemen in twee sessies van anderhalf uur met daarbij twee onderzoekers en één vertaler. Uiteindelijk bleek er voor de eerste sessie maar een uur beschikbaar te zijn, hierdoor konden we uiteindelijk slechts vier complete sets van tekeningen verzamelen tijdens het eerste uur. Tijdens het tweede uur konden zes complete sets van tekeningen worden verzameld. Ondanks de vraag naar kinderen tussen de zes en

negen jaar zaten hier toch ook wat oudere kinderen bij. Uiteindelijk konden deze kinderen de jongere kinderen soms helpen.

vertaling

Er was geen beëindigd tolk beschikbaar. Hier wordt nauwelijks mee gewerkt op de school.

De vertaalster die aanvankelijk zou helpen bleek toch niet continue beschikbaar. Ik had verwacht dat ze op de hoogte was van het onderzoek en bij de voorbespreking aanwezig zou zijn. Helaas was ze in de praktijk nodig bij andere groepen. Er zaten in beide groepen wel oudere kinderen die mee konden helpen met vertalen indien nodig. Dit bemoeilijkte het uitvragen van het narratief omdat je in tegenstelling tot het werken met een beëindigd tolk nooit precies weet wat er wordt vertaald en wat er wordt begrepen.

Één jongen die hielp bij het vertalen bij twee kinderen bleek later één van de grote onruststokers van de school te zijn die regelmatig andere kinderen bedreigt. Tijdens het onderzoek was hij erg positief aanwezig en behulpzaam. Desondanks is de waarde van het narratief bij deze twee kinderen twijfelachtig vanwege onduidelijke onderlinge verhoudingen. Bij de analyse van de tekeningen wordt aangegeven om welke kinderen dit ging. In het volgende hoofdstuk vindt de analyse van de tekeningen plaats.

4. Analyse van de tekeningen

4.1 Hypothesen ten aanzien van de tekeningen

Dit hoofdstuk bevat de analyse van de tekeningen van het godsbeeld en de familie van negen kinderen van het AZC Onnen. Op basis van de besproken theorie ten aanzien van gehechtheid, gehechtheidsaspecten in kindertekeningen en culturele diversiteit zoals besproken in hoofdstuk 1 en 2 zijn de volgende hypothesen voor het praktijkgericht onderzoek geformuleerd:

1. De verwachting is dat de tekening van god en de familietekening overeenkomstige resultaten wat betreft gehechtheid geven. Correspondentie met gehechtheid aan God vindt plaats op het impliciete niveau. De analyse van de tekeningen met behulp van gehechtheidsaspecten levert met name informatie over de onbewuste laag.
2. De analyse op basis van gehechtheidskenmerken kan, maar hoeft niet te corresponderen met wat het kind over God vertelt in het narratief. Dit komt doordat het godsbeeld zowel een bewuste als een onbewuste laag bevat.
3. Bij moslims kan er sprake zijn van veilige hechting ten opzichte van de familie en tegelijkertijd een combinatie tussen angst en veilige aspecten in het beeld van god bestaan op basis van wat kinderen over God hebben geleerd. Tekenen van angst in het godsbeeld op basis van proces, narratief en het getekende beeld hoeven daarom niet gerelateerd te zijn aan onveilige hechting.

4.2 Methode ter analyse van de tekeningen

De beschrijving en analyse van de tekeningen vindt plaats door middel van de volgende stappen:

1. **Algemene informatie** – op basis van de vragenlijst kinderen tekenen God, informatie over afkomst en hoe lang het kind al in Nederland is en de lievelingskleur genoemd bij de introductie.
2. **Observatie tekenproces** – zowel familietekening als tekening van god
3. **Analyse van de tekening van God**
 - a. narratief
 - b. beschrijving tekening met behulp van tabel 3: mogelijke aspecten van veilige en onveilige hechting in een tekening van God (uit hoofdstuk 2). En archetypische symbolen (Foks-Appelman 2014).*
4. **Analyse van de tekening van de familie**
 - a. narratief
 - b. beschrijving tekening met behulp van tabel 1: algemene beoordelingsschaal familietekening en tabel 2: Kenmerken van verschillende vormen van hechting in familietekeningen*
5. **Conclusie** uitkomst van beide tekeningen

* De gehechtheidsaspecten uit tabel 2 en 3 worden waar mogelijk ter verduidelijking aangevuld met inzichten uit Meykens en Cluckers (2006) en Foks-Appelman (2014).

Paragraaf 4.3 bevat een verkorte weergave van de resultaten. In bijlage 1 is een uitgebreide analyse van de tekeningen te vinden. Paragraaf 4.5 bevat een discussie en paragraaf 4.5 de conclusie ten aanzien van de opgestelde hypothesen.

4.3 Samenvatting van de resultaten

Deze paragraaf bevat een korte samenvatting van de analyse en een conclusie bij de tekeningen van de negen kinderen. Een uitgebreide bespreking van de tekenaspecten alsook de uitkomsten van de vragenlijst 'kinderen tekenen God' en het narratief is te vinden in bijlage 1.

Tekeningen kind I – jongen negen jaar, afkomstig uit Syrië (moslim)

De tekening van God vertoont meerdere angstige aspecten. Tegelijkertijd zegt hij dat hij God lief vindt. De combinatie van veiligheid en angst is passend bij een Islamitisch godsbeeld.

Ten opzichte van zijn familie vertoont de tekening zowel aspecten die duiden op angst en onzekerheid vanwege de positionering als op veilige gehechtheid vanwege de creatieve investering. Met name de relatie met zijn moeder maakt een wat tegenstrijdige indruk op basis van narratief en tekening. In de tekening is er volgens de tabel sprake van afstand. Bij het narratief komt naar voren dat hij steun zoekt als het echt nodig is en zich dan ook gesteund voelt, dit duidt meer op veilige hechting. Op basis van het narratief en de tekeninganalyse met behulp van globale aspecten lijkt er overwegend sprake van veilige hechting.

Op basis van beide tekeningen en bijbehorend narratief lijkt er correspondentie te bestaan tussen de gehechtheid in de familie en gehechtheid aan God.

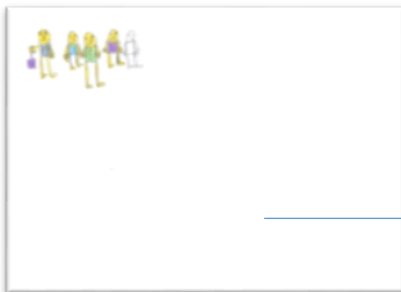
Tekeningen kind II – jongen zeven jaar, afkomstig uit Syrië (moslim)

De jongen lijkt niet goed raad te hebben geweten met de opdracht om God te tekenen. Vroeger werd er wel eens over God gesproken maar hij lijkt momenteel niet erg in Hem

geïnteresseerd en vind het niet nodig om te bidden aangezien 'ze geen problemen hebben'. Na aanmoediging heeft hij wel iets getekend. De tekening is weinig samenhangend. De tekenaspecten leveren met behulp van het schema een combinatie van veilige en onveilige aspecten op, neigend naar onveilige hechting. Het proces, narratief en de tekening te samen duiden op onveilige hechting.

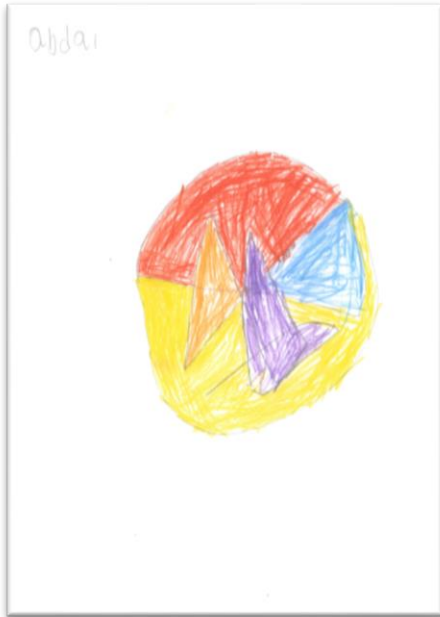

Zowel het narratief bij de familietekening als de tekening zelf vertonen sterke kenmerken van onveilige gehechtheid. De jongen zegt nooit bang te zijn en reageert niet op de vraag of het helpt om naar zijn vader te gaan wanneer hij verdrietig is. De tekenaspecten en algemene beoordelingschaal leveren eveneens een beeld op van onveilige gehechtheid. Er lijkt sprake van correspondentie tussen gehechtheid aan de familie en gehechtheid aan God.

Tekeningen kind III - jongen negen jaar, afkomstig uit Syrië (moslim)

Er lijkt wat betreft tekenontwikkeling sprake van een ontwikkelingsachterstand die kan passen bij gebeurtenissen in het verleden. De tekening van God geeft een indruk van onveilige gehechtheid met overwegend tekenen van desorganisatie. Zonder zijn beschrijving dat het een gezicht betreft valt de tekening niet goed te interpreteren. Zijn narratief is onsamenhangend: hij heeft God op YouTube gezien en tegelijkertijd is hij rond en overal. Hij

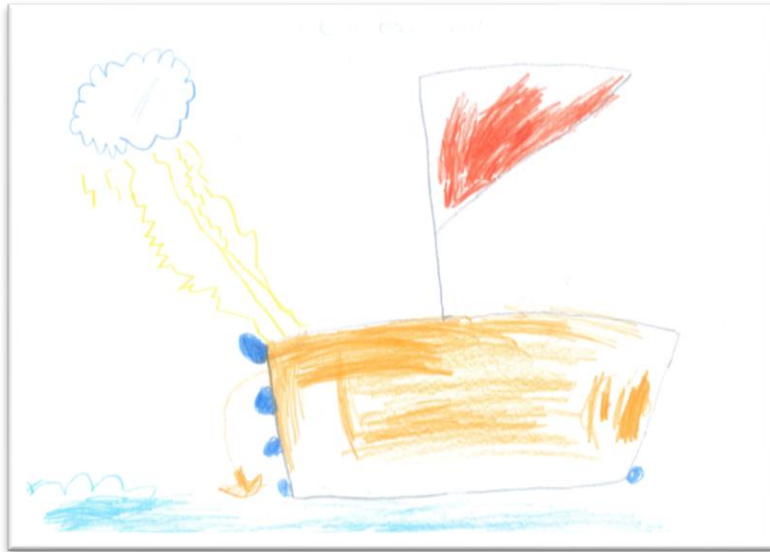

vertelt dat hij God vaker tekent maar vraagt wel of het een hij of een zij is. Het is onduidelijk of de jongen zelf angst heeft ten opzichte van God. De tekening geeft hem namelijk wel een blij gevoel en ook was hij enigszins onrustig maar enthousiast aan het tekenen. Zijn moeder vertelt hem dat God goed is. Een veilige hechting kan hem ontvankelijk maken voor het beeld van God dat zijn moeder communiceert. Tegelijk is zijn getekende beeld en narratief onduidelijk.

De familietekening duidt op onveilige gehechtheid vanwege het ontbreken van de vader. De vader woont momenteel niet bij hen maar hij noemt dat hij niet 'op het papier past', wat vragen oproept. De analyse met behulp van de globale indruk levert een beeld van onveilige gehechtheid. Er is sprake van emotionele investering in de tekening. Tegelijkertijd lijkt het alsof hij zich wat van de tekening heeft afgemaakt en tekent hij zichzelf erg klein en niet naast zijn moeder, wat kan duiden op onzekerheid. Hij gaat niet naar zijn naaste familie op momenten dat hij het moeilijk heeft, maar wel naar zijn oom en opa en oma. Dit kan ermee te maken hebben dat hij zijn moeder beschermt omdat zijn vader momenteel ontbreekt. Ook kan het zo zijn dat zijn oom, opa en oma een belangrijke rol spelen in zijn voorname gehechtheidsrelaties. Blijdschap deelt hij met een vriend. Zowel de tekeningen als de bijbehorende globale indruk tonen tekenen van correspondentie.

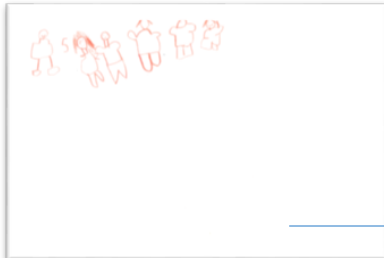

Tekeningen kind IV – jongen acht jaar, afkomstig uit Afghanistan (moslim)

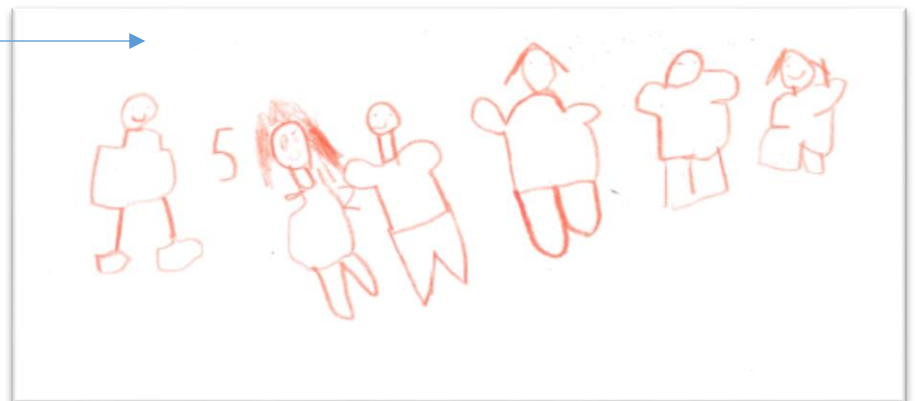
Het getekende godsbeeld duidt vanwege de onheilspellende indruk op onveiligheid. Hij gelooft dat God verantwoordelijk is voor het laten zinken van een schip. Overigens zijn hijzelf en zijn familie niet gezonken bij de oversteek. Hij gelooft dat God bestaat en is zelf zeer religieus actief. Hij geeft bij zijn

tekening aan dat hij niet dood wil. Mogelijk versterkt zijn angst zijn religieuze activiteit. Op basis van de inhoud van de tekening en het bijbehorend narratief als ook het feit dat de tekening niet netjes is afgemaakt is er sprake van onveilige, angstige gehechtheid aan God.

De familietekening vertoont vrijwel enkel aspecten van onveilige hechting wat betreft tekenaspecten en globale indruk. Zo ontbreken zijn ouders en heeft hij hele kleine

figuren getekend. Dit wordt ook ondersteund door het narratief waarbij hij vertelt dat het niet helpt om te praten als hij bang of verdrietig is. De tekeningen en het bijbehorend narratief duiden op corresponderende gehechtheid.

Tekeningen kind V - meisje tien jaar en drie maanden, afkomstig uit Syrië (moslim)

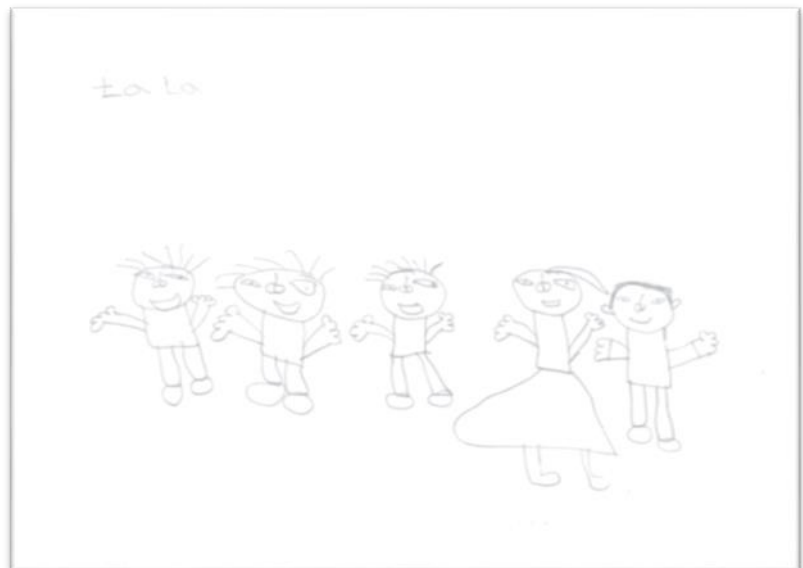
Het meisje vertelt ze dat ze in Nederland niet meer bidt. Over haar huidige dromen wil ze niet vertellen. Gezien haar situatie dat ze net in Nederland is en haar moeder moet missen

alsook het verhaal dat ze slechte dromen heeft als ze niet bidt, ligt het erg voor de hand dat haar huidige dromen weinig positief zijn. Haar tekening vertoont onbewuste aspecten ten aanzien van God. Het meisje wilde God niet tekenen. Tegelijkertijd heeft ze een huis getekend wat een

archetypisch symbool voor bescherming is. Ook voegt ze toe dat ze positieve dromen heeft als ze wel bidt. De tekening weerspiegelt een combinatie van veilige en onveilige aspecten. Ze vertelt dat ze goede dromen heeft als ze bidt. Mogelijk blijft haar godsbeeld momenteel onbewust beter in stand wanneer ze niet bidt. Haar godsbeeld omvat zowel veilige als onveilige gehechtheidsaspecten. Momenteel lijkt ze niet uit de positieve aspecten te kunnen putten en lijkt de gehechtheid onveilig.

Op de familietekening ontbreekt het meisje zelf, ook is er geen kleur gebruikt en is er sprake van weinig creativiteit. In het narratief voegt ze toe dat ze zichzelf niet wil tekenen, hierbij deed ze haar handen voor het gezicht. Zowel de tekening van de familie als bijbehorend narratief duiden op onveilige gehechtheid. Tussen de

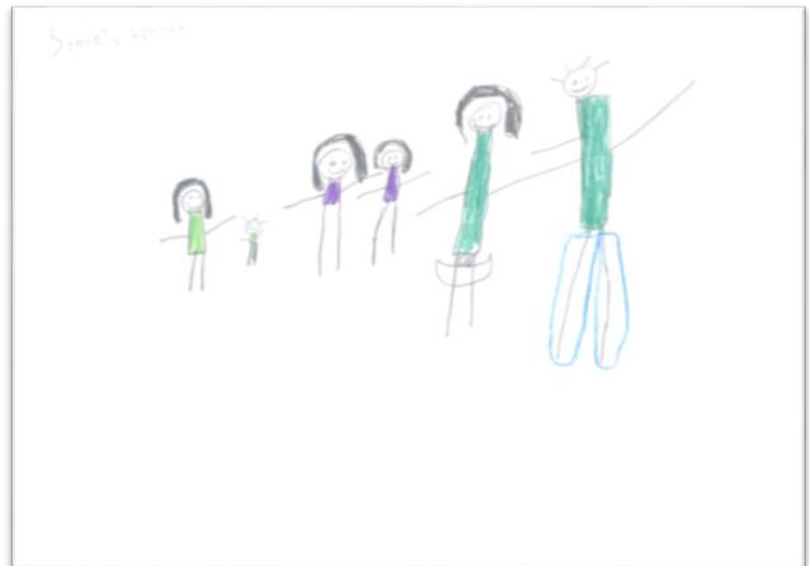
gehechtheid aan God en aan de ouders lijkt bij dit meisje correspondentie te bestaan. Hoewel ze onbewust wel naar de geborgenheid lijkt te verlangen uit zich dit niet in religieus gedrag zoals gebed.

Tekeningen kind VI – meisje zeven jaar, afkomstig uit Pakistan (Christen)

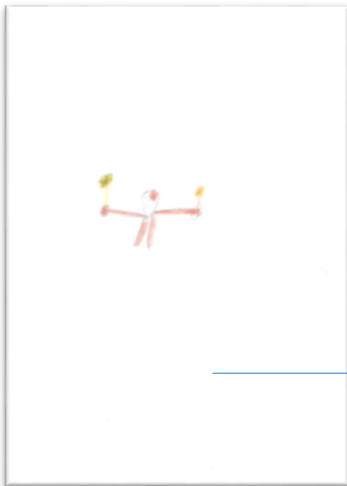
De tekening van God wekt op zichzelf, maar zeker in combinatie met het narratief waarbij ze vertelt dat ze zelf bidt en dat de zon 'de wereld en het huis warm maakt' en dat het haar een goed gevoel gaf om de tekening te maken een veilige indruk.

De familietekening laat een combinatie tussen veilige en onveilige gehechtheid zien. De familie zweeft in de lucht maar ze kunnen elkaar wel vasthouden. Ze lijkt enige afstand te hebben tot haar familie maar zegt zelf zich dichtbij haar tweejarig broertje te voelen, wat passend kan zijn bij haar cultuur. Haar moeder

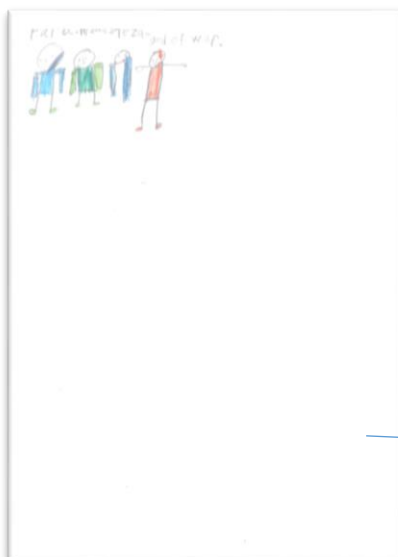
en zus spelen af en toe een rol als ze verdrietig is en ze vindt het fijn om met ze te praten. Blijdschap deelt ze ook met haar moeder. Op basis van het narratief wordt een veilige gehechtheid binnen de familie vermoed. Op basis van beide tekeningen is er sprake van corresponderende gehechtheid met religieuze socialisatie.

Tekeningen kind VII – jongen negen jaar, afkomstig uit Afghanistan (moslim)

De tekening van God vertoont diverse aspecten van onveilige gehechtheid, waaronder gedesorganiseerde gehechtheid vanwege de diverse pogingen voor hij aan zijn definitieve tekening begint. God is volgens hem in de hemel en 'God of War' is een belangrijk identificatiefiguur voor hem waar hij positieve inspiratie uit lijkt te halen. Hij verwijst daarmee zowel naar zichzelf als naar een door hem beleefd 'visioen'.

De tekening van zijn familie vertoont vrijwel enkel aspecten van onveilige gehechtheid. Ook hier zijn aspecten van gedesorganiseerde gehechtheid wat blijkt uit dat hij zichzelf als een fantasiefiguur afbeeldt. Uit zijn narratief blijkt dat hij niet zelf naar zijn moeder gaat als hij

verdrietig is maar dat zijn moeder wel bij hem mag komen als hij verdrietig naar zijn bed is gegaan. Wanneer hij bang is 'voor de duivel' gaat hij zelf naar zijn moeder. Dit narratief neigt naar onveilige hechting omdat hij in bedekkende termen spreekt en niet zelf hulp zoekt. Het beeld blijft wat

onduidelijk. Hij noemt dat hij graag in Nederland wil blijven vanwege oorlog in zijn eigen land. Mogelijk houden zijn

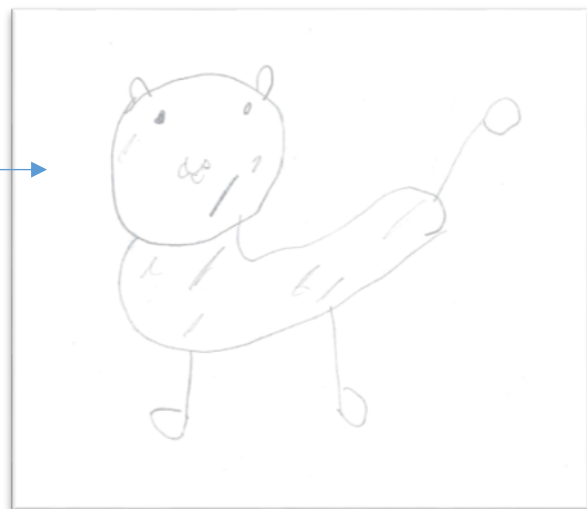
focus op goed en kwaad als ook de kenmerken van desorganisatie (trauma) hiermee verband. Op het niveau van de tekening is er sprake van correspondentie wat betreft hechtingsstijl. 'God of War' speelt wel een belangrijke rol voor hem. Er kan sprake zijn van een enigszins compenserende werking ten opzichte van zijn onveilige gehechtheid in de familie.

Tekeningen kind VIII – meisje negen jaar, afkomstig uit Eritrea (christen)

Het meisje heeft God als poes getekend omdat ze graag een poes wil. Ze heeft er het gevoel bij dat God lief is. Ze heeft verder niet echt een beeld waar God is en weet ook niet hoe hij op andere momenten voelt omdat ze 'hem niet heeft gezien'. Thuis wordt er over God gesproken en voorgelezen.

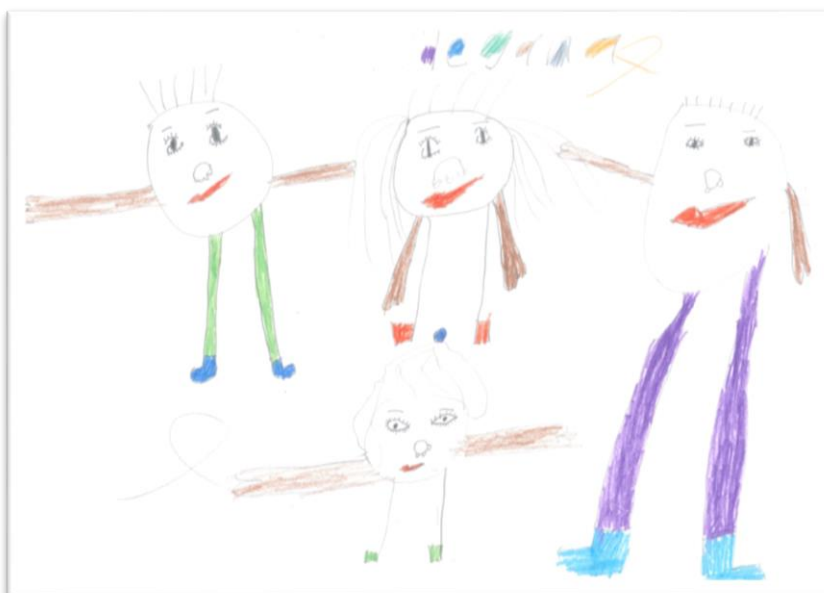
De tekening van God maakt op zichzelf een

overwegend onveilige indruk. Het beeld is herkenbaar maar klein.

De tekening van de familie vertoont overwegend sprake van onveilige gehechtheid met een nadruk op

vermijdende gehechtheid. Het vermoeden van onveilige gehechtheid blijkt ook uit het

narratief. Ze gaat niet naar familie toe als ze bang of verdrietig is maar soms wel naar een leerkracht, wat haar helpt. Tegelijkertijd beleefde ze plezier aan het maken van de tekening, wat ook zichtbaar is in het veelvuldig kleurgebruik, wat

kan passen bij veilige gehechtheid. De vermijdende aspecten kunnen passen bij haar opvoeding op het platteland van Eritrea. Tegelijkertijd is het logisch dat de afwezigheid van haar moeder haar uit haar evenwicht brengt al noemt ze dit niet gelijk. De gehechtheid aan God lijkt op het impliciete niveau te corresponderen met gehechtheid aan de familie.

Tekeningen kind IX – jongen negen jaar, afkomstig uit Irak (christen)

De tekening van God toont aspecten die met name duiden op onveilige gehechtheid. Uit zijn narratief blijkt dat hij wel eens bidt ondanks dat hij niet zeker weet of God bestaat en waar hij is. Hij kan niet echt aangeven wat voor gevoel hij heeft bij de tekening. De globale indruk van zijn gehechtheid aan God lijkt daarom ook onveilig.

De familietekening vertoont een combinatie van veilige en onveilige gehechtheidsaspecten. De familieleden kunnen elkaar goed vasthouden en hij lijkt zich comfortabel te voelen binnen zijn familie. Wel is er weinig creatieve investering, is er geen duidelijke individuatie en verbergt hij zijn

tekening tijdens het tekenen. Uit zijn narratief blijkt er vermijding ten opzichte van zijn familie ten tijde van nood. Op basis van de aanvullende informatie lijkt de jongen onveilig gehecht. Op het impliciete niveau bestaat correspondentie tussen gehechtheid aan ouders en familie. Tegelijkertijd kan er enigszins sprake zijn van compensatie wat blijkt uit zijn verhaal dat hij wel eens bidt.

Tabel 4 bevat een weergave van het vermoeden van veilige dan wel onveilige hechting op basis van de tekening van god en de tekening van de familie als ook de globale indruk op basis van tekening, narratief en procesobservatie. De tekenaspecten die voorkomen bij de analyse zijn onder de algemene indruk tussen haakjes weergegeven. Dit is slechts een duiding van de aspecten en te weinig om de classificatie veilig dan wel onveilig op te baseren. De uitgebreide analyse is te vinden in bijlage 1.

Leeftijd, geslacht, land van afkomst	Geloof	Analyse tekening God	Globale indruk hechting in Godstekening	Analyse tekening familie	Globale indruk hechting familie
<i>Kind I</i> 9, jongen Syrië	moslim	Onveilig (v+, d, v, o, p)	Veilig + onveilig	Veilig + onveilig (v+, o, p, v)	Veilig
<i>Kind II</i> 7, jongen Syrië	moslim	Onveilig (v, o, v+)	Onveilig	Onveilig (v, p, o, d)	Onveilig
<i>Kind III</i> 9, jongen Syrië	moslim	Onveilig (d)	Veilig + Onveilig	Onveilig (o, v, d, v+)	Veilig + onveilig
<i>Kind IV</i> 8, jongen Afghanistan	moslim	Onveilig (v+, o)	Onveilig	Onveilig (p, v, o)	Onveilig
<i>Kind V</i> 10, meisje Syrië	moslim	Veilig + onveilig (v+, o)	Onveilig	Onveilig (p, v)	onveilig
<i>Kind VI</i> 7, meisje Pakistan	christen	Veilig (v+, o)	Veilig	Veilig + onveilig (v+, o, p)	Veilig
<i>Kind VII</i> 9, jongen Afghanistan	moslim	Onveilig (v, d, p, o)	Veilig + onveilig	Onveilig (v, o, p, d, v)	Onveilig
<i>Kind VIII</i> 9, meisje, Eritrea -	christen	Onveilig (v+, v, p)	Veilig +onveilig	Onveilig (v+, d, v, p)	Veilig + Onveilig
<i>Kind IX,</i> 9, jongen Irak	christen	Onveilig (v+, o, v)	Onveilig	Veilig + onveilig (v+, o, v)	Onveilig

Tabel 4 Resultaten veilige dan wel onveilige gehechtheid in de tekeningen van God en familie

Afkortingen: v+ (Veilig), v (vermijndend), p (gepreoccupeerd), o (angstig-onzeker), d (gedesorganiseerd).

4.4 Discussie

Het is opvallend dat de meeste familietekeningen aspecten van diverse vormen van gehechtheid weergeven (zie bijlage 1). Nu is het zo dat de kenmerken in de tabel de verwachting weergeven bij een bepaalde hechtingsstijl. Deze tabellen zijn tot stand gekomen op basis van grootschalig onderzoek waarbij is gekeken welke kenmerken het vaakst voorkomen bij een bepaalde hechtingsstijl. Dit hoeft niet meteen te betekenen dat een kind uitsluitend aspecten behorend bij één gehechtheidsstijl laat zien. Bij vijf van de negen kinderen (I, II, IV, VII en VIII) komen zowel tekenen voor die passen bij vermijding als preoccupatie. De tekening geeft hier geen duidelijkheid over een mogelijk zelfbeeld. Bij drie kinderen (III, V en IX) neigt de hechtingstijl naar vermijding. Hierbij zou voorzichtig kunnen worden gesproken van een meer positief beeld van het zelf en meer negatief beeld van de ander. Tegelijkertijd is hier voorzichtigheid geboden omdat deze drie tekeningen ook aspecten van onzekerheid, passend bij beide gehechtheidsstijlen en soms desorganisatie (III) laten zien. Bij één kind (VI) is sprake van overwegend onveilige hechting maar komen ook tekenen van onzekerheid en gepreoccupeerde gehechtheid voor. In dit onderzoek lijkt het niet verstandig om de gehechtheidsstijl met enige zekerheid weer te geven op basis van de combinatie van de observatie, het narratief en de familietekening. Wel kan er op basis van de gehanteerde schema's een onderscheid worden gemaakt tussen meer veilige en meer onveilige gehechtheid.

Een tweede opvallend gegeven is dat geen van de kinderen duidelijk religieuze symbolen of taferelen heeft getekend. Op basis van de vluchtgeschiedenis waarbij zeer waarschijnlijke confrontatie met sterfte heeft plaatsgevonden kan volgens Malchiodi (1998) worden verwacht dat kinderen met een gelovige achtergrond al bewust nadenken over god, wat naar voren zou kunnen komen in het tekenen van religieuze symbolen. Mogelijk heeft het niet tekenen van religieuze symbolen te maken met het feit dat de tekeningen in een groep zijn afgenomen en dat de samenstelling van de groep bestond uit zowel kinderen met een christelijke als een islamitische achtergrond. Ook is er niet specifiek gevraagd of ze zijn geconfronteerd met sterfte. Eén meisje van Islamitische komaf (V) gaf expliciet aan dat ze God niet wilde tekenen. Toch leek haar tekening (on)bewuste verwijzingen naar religie te bevatten, haar narratief maakte ook duidelijk dat God een rol speelt in haar leven. Door middel van het narratief werd duidelijk dat een aantal kinderen wel bezig is met God door middel van gebed. Kind IV tekende een beeld van God als veroorzaker van een zinkende boot. Ook in zijn narratief werd duidelijk dat hij veel met God bezig is. Kind VI is afkomstig uit een familie van Islamitische komaf die in Nederland tot het christelijk geloof is bekeerd. God speelt in haar leven een rol: 'de zon maakt de wereld en het huis warm'. Ook bidt ze. Kind IX,

afkomstig uit een christelijke familie bidt ondanks dat hij niet weet of God bestaat. Zijn omstandigheden dragen er mogelijk aan bij dat hij wel bidt. Het feit dat er niet gelijk religieuze symbolen zijn getekend betekent dus niet dat religie geen rol speelt in hun leven.

4.5 Conclusie

In deze paragraaf volgt de bespreking van de drie hypothesen.

Hypothese 1:

De verwachting is dat de tekening van god en de familietekening overeenkomstige resultaten wat betreft gehechtheid geven.

Wanneer wordt gekeken naar overeenkomst wat betreft de globale indruk van hechting in de godstekening en familietekening komt bij zeven van de negen kinderen de globale indruk overeen. Op basis van het verrichte onderzoek is dit een vrij grote overeenkomst wat betreft gehechtheid. Bij kind III en VIII blijft het in het midden over sprake is van meer veilige of onveilige hechting. Kind VI lijkt veilig gehecht en bij vier kinderen (II, III, IV en IX) lijkt sprake van onveilige hechting. Bij twee kinderen bestaat gedeeltelijke overeenkomst wat betreft interpretatie van gehechtheid. Bij geen van de kinderen is sprake van een globale indruk van veilige hechting bij de ene en een indruk van onveilige hechting bij de andere tekening. Bij één van deze kinderen (I) is het onduidelijk of de tekening van god wel betrouwbaar kon worden geïnterpreteerd omdat hij inspiratie opdeed bij een oudere jongen voor wie meerdere kinderen bang zijn. Deze jongen hielp hem vervolgens ook met vertalen.

Omdat in dit onderzoek wordt gekeken naar gehechtheidsaspecten in kindertekeningen wordt ook gekeken naar wat de tekeningen op zichzelf opleveren (kolom 3 en 5 uit tabel 4). Bij vijf kinderen (II, III, IV, VII en VIII) is er rechtstreekse overeenkomst wat betreft de gehechtheidsaspecten in de tekeningen. Bij vier kinderen (I, V, VI en IX) is er gedeeltelijke overeenkomst. Ook wat betreft tekeningen bestaat er geen tegenovergestelde indruk. Bij kind I is de tekening van God niet echt betrouwbaar, de tekenaspecten vertonen desondanks wel overeenkomsten. De tekening van God maakt een onveilige indruk en de tekening van de familie toont een combinatie van veilige en onveilige aspecten. Bij kind V, meisje van 10 uit Syrië, vertoont de tekening van God een combinatie tussen veilige en onveilige aspecten en is de familietekening duidelijk onveilig. Ze geeft aan dat ze God helemaal niet heeft willen tekenen en het is daarmee onduidelijk of de tekenaspecten goed zijn te interpreteren. Bij kind VI, christelijk meisje van 7 uit Pakistan, vertoont de tekening van god een overwegend veilig beeld en de tekening van de familie een combinatie tussen veilige en onveilige aspecten. Met name de afstand tot de moeder in de tekening lijkt typerend voor het onveilige aspect. Bij kind IX geeft de tekening van God een onveilig beeld en de tekening van

de familie een combinatie van veilige en onveilige aspecten. Het kind lijkt wel te behoren tot de familie maar er is weinig creatieve investering. Concluderend kan worden gezegd dat als er alleen naar de tekeningen wordt gekeken er minder overeenkomst wat betreft indruk van hechting. Dit ondersteunt de theorie dat naast de tekening het proces en het narratief een belangrijke aanvullende waarde hebben.

Hypothese 2:

De analyse op basis van gehechtheidskenmerken kan, maar hoeft niet te corresponderen met wat het kind over God vertelt in het narratief.

Voor deze hypothese wordt gekeken naar de hechtingsaspecten in de godstekening en de globale indruk van gehechtheid aan God (kolom 1 en 2, tabel 4). Bij vier kinderen (II, IV, VI en IX) wekten de tekening op zichzelf en de globale analyse dezelfde indruk. Bij vijf van de kinderen was er een verschil tussen de tekening en de globale indruk waar te nemen. Bij vier kinderen (I, II, VII en VIII) had de tekening met name onveilige aspecten maar wekte de globale indruk een combinatie van veilige en onveilige aspecten. Bij Kind V was dit andersom. Kind I en V werden overigens geholpen met vertalen door de jongen voor wie meerdere kinderen bang waren, dit heeft de resultaten zeer wel mogelijk beïnvloed. Een gecombineerd beeld biedt aanknopingspunten om rekening te houden met dit verschil in eventueel verdere gesprekken. De globale indruk van de gehechtheid aan God blijft in dit onderzoek beperkt. In de aanvullende vragenlijst is aandacht besteed aan het religieuze gedrag van de ouders en van het kind zelf. In combinatie met wat het kind zelf over de tekening vertelt en de aanvullende vragen die werden gesteld kon een indruk worden verkregen van de mate van gehechtheid aan God. Toch was er weinig bekend over de precieze religieuze achtergrond, ook was het vanwege het taalverschil lastig om een vrij gesprek te voeren. Daarbij zaten de kinderen bij elkaar in een lokaal en werden ze door klasgenoten geholpen met vertalen, wat de vrijheid om te spreken mogelijk belemmerde.

Hypothese 3:

Bij moslims hoeven tekenen van angst in het godsbeeld op basis van proces, narratief en het getekende beeld zelf, niet te zijn gerelateerd aan onveilige hechting.

Voor deze hypothese wordt gekeken naar de globale indruk van hechting in de godstekening en familietekening (kolom 4 en 6, tabel 4). Aan de huidige sample hebben in totaal zes

kinderen meegewerkt die afkomstig zijn uit een Islamitisch gezin. Alleen bij kind I duidde de gehanteerde analyse op veilige hechting in de familie. De globale indruk van de tekening van God gaf zoals kan worden verwacht een combinatie van veilige en onveilige aspecten weer. Tegelijkertijd heeft deze jongen de tekening niet geheel vanuit zijn eigen inspiratie getekend. Kind III vertoonde bij zowel de gehechtheid binnen de familie als gehechtheid binnen het gezin een combinatie van veilige en onveilige gehechtheid. De andere vier moslims leken op basis van deze analyse onveilig gehecht. Op basis van de huidige onderzoeksgegevens kan de hypothese noch bevestigd noch ontkracht worden. Bij het onderzoeken van deze hypothese moet worden vermeld dat het vanwege de culturele diversiteit lastig is om aan de hechting een waardeoordeel toe te kennen zoals eerder vermeld in het theoretisch kader. Er is tot nu toe geen hechtingsonderzoek met behulp van familietekeningen verricht uit de landen waaruit deze kinderen afkomstig zijn: het Midden-Oosten en Zuid-Oost Azië. Wel is het zo dat de globale interpretatie van gehechtheid aan god bij alle zes kinderen onveiligheid bevatte. Bij de helft was sprake van een combinatie van veilige en onveilige gehechtheid. Aan het onderzoek deden drie kinderen mee met een christelijke achtergrond. Bij alle drie (VI, VIII en IX) was sprake van corresponderende gehechtheid: veilig, gecombineerd en onveilig. Het zou interessant zijn om meer te weten over hun culturele en religieuze achtergrond om meer inzicht te krijgen in de verhouding tussen hechting en de gehechtheid aan God.

5. Conclusie, discussie en aanbevelingen

Dit cross-culturele onderzoek bij de bijzondere doelgroep van gevluchte kinderen in het AZC Onnen is verricht aan de hand van onderstaande onderzoeksvraag:

Wat levert een vergelijking tussen een tekening van god en een familietekening op ten aanzien van het vermoeden van veilige dan wel onveilige hechting? Verkennend onderzoek bij kinderen van zes tot en met negen jaar in het Asielzoekerscentrum te Onnen.

Op basis van diverse onderzoeken naar gehechtheid is in dit onderzoek een schema samengesteld om familietekeningen te analyseren op aspecten van gehechtheid. Bij het analyseren van een tekening van God is een verkort schema van de analyse van de gehechtheidsaspecten in familietekeningen gebruikt. Dit is aangevuld met interpretaties met behulp van archetypische symbolen.

Vergelijking tussen beide tekeningen

In de resultaten van dit onderzoek komt naar voren dat de familietekening en de tekening van god een grote overeenkomst tonen wat betreft het vermoeden van veilige dan wel onveilige gehechtheid, met name als de procesobservatie en het narratief worden meegenomen in de analyse. Bij zeven van de negen kinderen is deze overeenkomst terug te zien. Wanneer alleen naar de tekeningen wordt gekeken is er bij vijf van de negen kinderen een rechtstreekse overeenkomst. Bij de overige tekeningen bestond er een gedeeltelijke overeenkomst, zoals een indruk van veilige en onveilige aspecten bij de tekening van God en een indruk van veilige hechting op basis van de familietekening. Het aantal deelnemers is te laag om tot statistisch significante conclusies te komen.

Bij de analyse van de tekeningen wordt niet alleen gekeken naar het getekende beeld, maar juist ook naar de meer onbewuste aspecten, zoals de positie en proportie van de getekende figuren. Volgens Hall en Fujikawa (2009) is er sprake van correspondentie tussen gehechtheid aan God en de belangrijkste hechtingsfiguren op het impliciete, onbewuste niveau. De uitkomsten van dit onderzoek sluiten aan bij deze these.

Gehechtheid aan god

Het godsbeeld bevat zowel een bewuste als een onbewuste laag. Daardoor hoeft een analyse op basis van gehechtheidskenmerken niet direct te corresponderen met wat het

kind over God vertelt in het narratief. Dit bleek ook uit de analyse van de tekeningen van God. Toch bleef de indruk van gehechtheid aan god op basis van de huidige vraagstelling wat beperkt. Om te toetsen hoe het kind de relatie met God zelf ervaart, zouden eigenlijk andere vragen moeten worden gesteld. Hiertoe zouden voor christenen en moslims vragen uit de onderzoeken van respectievelijk Beck en McDonald (2004) en Miner et. al. (2016) kunnen worden gebruikt. Op die manier kan worden getoetst of het vermoeden van gehechtheid op basis van de tekening, het bijbehorend narratief en het proces overeenkomt met wat er wordt verwacht op basis van gestandaardiseerde vragen gekoppeld aan specifieke gehechtheidsfactoren zoals angst, vermijding, separatieprotest, model van de ander en zoeken naar nabijheid.

Gehechtheid in culturele context

In het theoretisch onderzoek komt naar voren dat er bij moslims op basis van het geleerde beeld van God er een combinatie van veilige en onveilige aspecten kan bestaan. Daarom hoeven tekenen van angst in het godsbeeld van moslims niet te zijn gerelateerd aan onveilige hechting. In dit onderzoek kon dit niet worden getoetst, omdat er op basis van de gehanteerde methode slechts één moslim veilig gehecht bleek. In theorie zou hetzelfde kunnen gelden voor veel christenen omdat het godsbeeld zowel religieus-culturele als psychologische factoren omvat. Daarom zou bij vervolgonderzoek meer bekend moeten zijn over de geloofsachtergrond en wat kinderen weten over God.

Het huidige gehechtheidsmodel

In de verschillende tekeningen kwamen tekenaspecten voor uit meerdere gehechtheidsstijlen. Mogelijk geeft de verdeling in vier gehechtheidstijlen een te sterk beeld weer. In het onderzoek van Madigan et al. (2003) bleek dat de tekeningen meer verwijzen naar de huidige gehechtheid dan naar de gehechtheid in de vroegste levensjaren. De huidige omstandigheden kunnen variëren ten gevolge van diverse externe factoren zoals iets leuks in het vooruitzicht hebben en daar enthousiast over zijn, of juist een ruzie die speelt. Veel van de kinderen uit dit onderzoek kennen een grote onzekerheid ten opzichte van de toekomst. Misschien zijn dit factoren waardoor je in een bepaalde periode meer richting de éne en een andere periode richting een andere vorm van gehechtheid neigt. Op basis van deze onderzoeksmethode komt er veel onveilige gehechtheid voor bij de kinderen die

hebben meegedaan. Dit hoeft niet gelijk te betekenen dat ze in hun latere ontwikkeling problemen ondervinden. Om meer inzicht te krijgen in hoe gehechtheid zich verder ontwikkelt zouden de tekeningen eigenlijk vaker moeten worden afgenomen gedurende een langere periode.

Verdere aanbevelingen

Het gedane onderzoek geeft aanleiding om bij onderzoek naar gehechtheid aan god met behulp van tekeningen vaker gebruik te maken van familietekeningen. In voorgaand onderzoek werd de ECR-RC vragenlijst gebruikt, maar dit geeft alleen inzicht in de verhouding tot de ouders. Het is alleen niet altijd het geval dat ouders de belangrijkste gehechtheidsfiguren zijn.

De ECR-RC vragenlijst gaat met name in op de concepten angst en vermijding. Vermijdende gehechtheid komt in sommige culture contexten zoals bij opvoeding door meerdere verzorgers vaker voor. Het is de vraag of bij deze kinderen angst op dezelfde manier een rol speelt als bij vermijdend gehechte kinderen die binnen een kleinere context opgroeien. Wanneer bij de familietekening open vragen worden gesteld over verbinding aan anderen kunnen ook andere personen worden genoemd waardoor een indruk wordt verkregen of een kind zich aan anderen verbindt in tijden van nood. Een tekening biedt meer mogelijkheid om in gesprek te gaan dan een gestandaardiseerde vragenlijst.

De gehechtheidscategorieën van Bowlby worden toegepast in intercultureel onderzoek. De aspecten angst en vermijding die hieraan ten grondslag liggen zijn universeel. Toch blijkt dat uitkomsten niet eenduidig kunnen worden geïnterpreteerd. Er is achtergrondkennis nodig over wat in een bepaalde cultuur gepaste gehechtheid is. Tegelijkertijd blijkt er ook sprake van een intra culturele spreiding in hechting. Gehechtheid zou daarom moeten worden geïnterpreteerd binnen een individueel kader, zodat er meer recht wordt gedaan aan de eigen situatie van het kind.

Literatuurlijst

- Abraham, A. (1979), L'évolution du dessin du personnage humain de deux à six ans. *Bulletin de Psychologie*, 32, 323-334.
- Ainsworth, M. D. S. (1967). *Infancy in Uganda: Infant care and the growth of love*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ainsworth, M. D. S., Bell, S. M., & Stayton, D. J. (1974). Infant-mother attachment and social development: "Socialization" as a product of reciprocal responsiveness to signals. In P. M. Richards (Ed.), *The integration of a child into a social world* (pp. 99-135). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Aronsson, K., & Andersson, S. (1996). Social scaling in children's drawings of classroom life: A cultural comparative analysis of social scaling in Africa and Sweden. *British Journal of Developmental Psychology*, 14, 301-314.
- Ashcraft, M. H. (2009). *Cognition*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hill.
- Attili G, Ed. (2001) *Separation anxiety and measurement of normal and pathological attachment*. Milaan.
- Atwool, N. (2006). Attachment and resilience: Implications for children in care. *Child Care in Practice*, 12(4), 315-330.
- Bäärnhelm, S. & Mösko, M. (2015), Cross-Cultural communication with traumatized Immigrants. In: M. Meryam Schouler-Ocak (Ed.), *Trauma and Migration Cultural Factors in the Diagnosis and Treatment of Traumatised Immigrants* (pp 39-56). Switzerland
- Bartholomew, K. en L.M. Horowitz, (1991) 'Attachment styles among young adults: a test of a four-category model', *Journal of personality and social psychology* 61.2 226-244.
- Beck, R., & McDonald, A. (2004). Attachment to God: The Attachment to God Inventory, tests of working model correspondence, and an exploration of faith group differences. *Journal of Psychology and Theology*, 32, 92-103.
- Bek-Pederson, K.; Montgomery E. 2006, Narratives of the Past and Present: Young Refugees' Construction of a Family Identity in Exile. *Journal of Refugee Studies*
- Bonab, G.B, Miner, M., Proctor, M (2013). Attachment to God in Islamic Spirituality. *Journal of muslim mental health* 7.
- Bowlby J, Ed. (1988). *A secure base: parent-child attachment and healthy human development*. USA: Basic Books.
- Bowlby, J. (1987). Colloquium presented at the University of Virginia.
- Bowlby, J. (1951). Maternal care and mental health. *World Health Organization Monograph* (Serial No. 2).
- Bowlby, J. (1940). The influence of early environment in the development of neurosis and neurotic character. *International Journal of Psycho-Analysis*, XXI, 1-25.
- Brennan, K. A., Clark, C. L., & Shaver, P. R. (1998). Self-report measures of adult romantic attachment. An integrative overview. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships*. New York: Guilford Press.
- Cassibba, R., Granqvist P., & Costantini, A. (2013). 'Mothers' attachment security predicts their

- children's sense of God's closeness.' *Attachment and Human Development*, Vol.15(1):p.51-64.
- Cassidy, J., Shaver, R.P. (red.) (2008), *Handbook of attachment : theory, research and clinical applications*. The Guilford press, New York/London, tweede herziene editie (oorspr. 1999).
- Chao, R. K. (1995). Chinese and European American cultural models of the self reflected in mothers' childrearing beliefs. *Ethos*, 23(3), 328-354.
- Cox, M. V. (2005). *The pictorial world of the child*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Cullberg, J. (2009). *Moderne psychiatrie. Een psychodynamische benadering*. Amsterdam.
- De Roos, S.A, Miedema, S., & Iedema, J. (2010). Attachment, working models of self and others, and God concept in kindergarten. *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol.40: p.607-618.
- De Roos, S.A., Iedema, J., & Miedema, S. (2004). Influence of maternal denomination, God concepts, and child-rearing practices on young children's God concepts. *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol.43:p.519- 536.
- De Roos, S., Iedema, J., & Miedema, S. (2001). Young children's descriptions of god: Influences of parents' and teachers' god concepts and religious denomination of schools. *Journal of Beliefs and Values*, 22(1), 19-30.
- Delfos, M (2015), *Trauma vanuit een ontwikkelingsperspectief*, Amsterdam.
- Dickie, J., Eshelman, K., Dawn, M., Shepard, A., Vander Wilt, & M., Johnson, M., (1997), 'Parent-Child Relationships and Children's Images of God.' In: *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol.36(1): p.25-43.
- Domsch, H., Lohaus, A., & Thomas, H. (2010). Influences of information processing and disengagement in infants' looking behaviour. *Infant and Child Development*, 19, 161-174.
- Fairbairn, W. R. D. (1952). *An object-relations theory of the personality*. New York: Basic Books.
- Farkas, C., Olhaberry, M., Santelices, M., & Cordella, P. (2017). Interculturality and early attachment: A comparison of urban/ non-Mapuche and rural/Mapuche mother-Baby dyads in Chile. *Journal of Child and Family Studies*, 26(1), 205-216.
- Fleck-Bangert, R. (1995), *Kinderen tekenen. Ontwikkeling en achtergronden*. Rotterdam.
- Foks-Appelman, T., *Kinderen geven tekens. De betekenis van kindertekeningen en kinderspel vanuit het perspectief van de analytische psychologie* (6^e druk; Delft 2014).
- Fury, G., Carlson, E. A., & Sroufe, L. A. (1997). Children's representations of attachment relationships in family drawings. *Child Development*, 68, 1154-1164.
- Gardner, H. (1980). *Artful scribbles: The significance of children's drawings*. New York: Basic Books.
- Gernhardt, A., Keller, H., Rubeling, H. (2016), 'Children's Family Drawings as Expressions of Attachment Representations Across Cultures: Possibilities and Limitations', *Child Development* 87 (4) 1069-1078.
- Gernhardt, A., Rubeling, H., & Keller, H. (2013). "This is my family": Differences in children's drawings across cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 44, 1166-1183.
- Ghorbani, N. Omidbeiki, M., Watson, P.J., Chen, Z.J. (2016). Muslim attachments to god and the "perfect man" (Ensān-e kāmel): Relationships with religious orientation and psychological adjustment in Iran. *Psychology of Religion and Spirituality*, 8(4), 318-329.
- Golomb, C. (1974). *Young children's sculpture and drawing*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Granqvist, P. (2010), 'Religion as attachment: The Godin award lecture', *Archive for the psychology of religion* 32, 5-24.

- Granqvist, P., & Kirkpatrick, L.A. (2008) 'Attachment and religious representations and behavior', in: Cassidy, J. en Shaver, P.R. eds., *Handbook of attachment. Theory research and clinical applications* (2e druk; New York) 906-933.
- Granqvist, P., C. Ljungdahl, & J.R. Dickie, (2007). 'God is nowhere, God is now here: attachment activation, security of attachment, and God's perceived closeness among 5-7-year-old children from religious and non-religious homes', *Attachment and human development* 9.1 55-71.
- Granqvist, P., & Kirkpatrick, L. (2004). RESEARCH: "Religious conversion and perceived childhood attachment: A meta-Analysis". *The International Journal for the Psychology of Religion*, 14(4), 223-250.
- Granqvist, P., & Hagekull, B. (1999). Religiousness and perceived childhood attachment: Profiling socialized correspondence and emotional compensation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38(2), 254-273.
- Granqvist, P. (1998). Religiousness and perceived childhood attachment: On the question of compensation or correspondenc. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37, 350-367.
- Grossmann, K. E., Grossmann, K., Huber, F., & Wartner, U. (1981). German children's behavior towards their mothers at 12 months and their fathers at 18 months in Ainsworth's Strange Situation. *International Journal of Behavioral Development*, 4, 157-181.
- Grossmann, K., Spangler, G., Suess, G., & Unzner, L. (1985). Maternal sensitivity and newborns orientation responses as related to quality of attachment in Northern Germany. Growing points in attachment theory and research. *Child Development*, 50, 233-256.
- Haag, G. (1996), Entre figure et fond: quelques aspects de la symbolique dans l'organisation du dessin des enfants de 2 à 6 ans. In: Raffier-Malosto, J. (ed.), *Le dessin de l'enfant*. Saint-Etienne, Dumas, 149-172.
- Hall, T.W., Fujikawa, A., Halcrow, S.R., Hill, P.C. (2009) 'Attachment to God and implicit spirituality: clarifying correspondence and compensation models', *Journal of psychology and theology* 37.4 227-242.
- Hall, T.W., Fujikawa, A.M. (2013), 'God image and the sacred', In: *APA Handbook of Psychology, Religion, and Spirituality: Vol. 1. Context, Theory, and Research*, the American Psychological Association, Washington D.C. , K. I. Pargament (red), p.277-292.
- Harlow, H. F.,(1958), The nature of love. *American Psychologist*, 13, 673-685.
- Harwood, R. L., Miller, J. G., & Lucca Irizarry, N. (1995). *Culture and attachment. Perceptions of the child in context*. New York: Guilford Press.
- Hrды, S. B. (2009). *Mothers and others: The evolutionary origins of mutual understanding*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- James, W. (1890). *The principles of psychology*. New York: Holt.
- Jolley, R. (2010). *Children and pictures: Drawing and understanding*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Kaplan, N., & Main, M. (1986). Instructions for the classification of children's family drawings in terms of representation of attachment. Unpublished manuscript, University of California, Berkeley.
- Keller, H.(2016), Attachment. A pancultural need but a cultural construct, *Current Opinion in Psychology* 8 59-63.
- Keller, H. (2013), Attachment and Culture, *Journal of Cross-Cultural Psychology* 44 (2) 175-194.
- Keller, H. (2007). *Cultures of infancy*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

- Klagsbrun M., & Bowlby J. (1976) Responses to separation from parents: a clinical test for young children. *Proj Psychol*, 21,109-26.
- Koppitz, E. M. (1968). *Psychological evaluation of children's human figure drawings*. New York, NY: Grune & Stratton.
- Kramer, E., Williams, K., Henley, D. & Gerity, L. (1997). Art, art therapy, and the seductive environment. *American Journal of Art Therapy* 35, 4, 106-117.
- LeVine, R. A., & Norman, K. (2001). The infant's acquisition of culture: Early attachment reexamined in anthropological perspective. In C. C. Moore & H. F. Mathews (Eds.), *The psychology of cultural experience* (pp. 83-104). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Lyons-Ruth, K., & Jacobvitz, D. (2008). Attachment disorganization: Genetic factors, parenting contexts, and developmental transformation from infancy to adulthood. In J. Cassidy & P.R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications* (2nd ed., pp.666-697). New York: McGraw-Hill.
- Malchiodi, C.A., *Understanding children's drawings* (New York 1998).
- MacDonald, H.Z., Beeghly, M., Grant-Knight, W., Augustyn, M., Woods, R.W., Cabral, H., Rose-Jacobs, Frank, D.A. (2008). Longitudinal association between infant disorganized attachment and childhood posttraumatic stress symptoms, *Development and Psychopathology*, 20(2), 493–508.
- Madigan, S.M., Ladd, M., Goldberg S. (2003) One picture is worth a thousand words: children's representations of family as indicators of early attachment. *Attach Hum Develop* 5: 19-37.
- Main, M., & Hesse, E. (1990). Parents' unresolved traumatic experiences are related to infant disorganized attachment status: Is frightened and/or frightening parental behavior the linking mechanism? In M. T. Greenberg, D. Cicchetti & E. M. Cummings (Eds.), *Attachment in the preschool years: Theory, research and intervention* (pp. 161–182). Chicago: University of Chicago Press.
- Main, M., & Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation. In M.T. Greenberg, D. Cicchetti & E.M. Cummings (Eds.), *Attachment in the preschool years: Theory, research and intervention* (pp. 121-160). Chicago: University of Chicago Press.
- Main, M., & Solomon, J. (1986). Discovery of a new, insecure-disorganized/disoriented attachment pattern. In M. Yogman & T. B. Brazelton (Eds.), *Affective development in infancy* (pp. 95–124). Norwood, NJ: Ablex.
- Main, M., Kaplan, N., & Cassidy, J. (1985). Security in infancy, childhood, and adulthood: A move to the level of representations. In I. Bretherton & E. Waters (Eds.), *Growing points in attachment theory and research. Monographs of the Society of Research in Child Development*, 50(1-2, Serial No. 209), 66-106.
- Meykens, S. & Cluckers, G. (2006) *Kindertekeningen in ontwikkelingspsychologisch en diagnostisch Perspectief*. Leuven
- Miner, M., Ghobary-Bonab, B., & Dowson, M. (2017). Development of a measure of attachment to god for muslims. *Review of Religious Research : The Official Journal of the Religious Research Association*,59(2), 183-206.
- Miner, M., Ghobary,B. Dowson, M., & Proctor, M.T. (2014). Spiritual attachment in islam and christianity: Similarities and differences. *Mental Health, Religion & Culture*, 17(1), 79-93.
- Miner, M. (2009). The impact of child-parent attachment, attachment to god and religious orientation on psychological adjustment. *Journal of Psychology and Theology*, 37(2), 114-124.

- Miyake, K., Chen, S.-J., & Campos, J. J. (1985). Infant temperament, mother's mode of interaction, and attachment in Japan: An interim report. In I. Bretherton & E. Waters (Eds.), *Growing points of attachment theory and research* (pp. 276-297). Chicago: Chicago University Press.
- Montgomery, E. (2000) 'Children Exposed to Organized Violence: Trauma and Coping', van Willigen, L. (ed.) *Health Hazards of Organized Violence in Children (II) Coping and Protective Factors* (pp. 69-81) Utrecht.
- Morelli, G. A., & Rothbaum, F. (2007). Situating the child in context: Attachment relationships and self-regulation in different cultures. In S. Kitayama & D. Cohen (Eds.), *Handbook of cultural psychology* (pp. 500-527). New York: Guilford Press.
- Motahhari, M. (Ed.). (2000). *Ensan dar Goran* [Human being in the Qur'an]. (Vol. 2, pp. 267-327). Tehran, Iran: Sadra.
- Otto, H. (2008). *Culture-specific attachment strategies in the Cameroonian Nso: Cultural solutions to a universal developmental task*. Doctoral thesis, University of Osnabrueck, Germany.
- Procaccia, R., Veronese, G., & Castiglioni, M. (2014). The Impact of Attachment Style on the Family Drawings of School-Aged Children. *The Open Psychology Journal* 7, 9-17.
- Pynoos, R. S., Steinberg, A. M. & Wraith, R. (1995) 'A Developmental Model of Childhood Traumatic Stress', Cicchetti, D. and Cohen, D. J. (eds), *Developmental Psychopathology* 3-72.
- Roos, D., Miedema, S., & Iedema, J. (2001). Attachment, working models of self and others, and god concept in kindergarten. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(4).
- Rothbaum, F., Pott, M., Azuma, H., Miyake, K., & Weisz, J. (2000). The development of close relationships in Japan and the United States: Paths of symbiotic harmony and generative tension. *Child Development*, 71(5), 1121-1142.
- Rothbaum, F., Weisz, J., Pott, M., Miyake, K., & Morelli, G. (2000). Attachment and culture: Security in the United States and Japan. *American Psychologist*, 55(10), 1093-1104.
- Rubeling, H., Keller, H., Yovsi, R. D., Lenk, M., Schwarzer, S., & Kuhne, N. (2011). Children's drawings of the self as an expression of cultural conceptions of the self. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42, 406-424.
- Seymour, S. (2004). Multiple caretaking of infants and young children: An area in critical need of a Feminist psychological anthropology. *Ethos*, 32(4), 538-556.
- Schaap-Jonker, H. (2008). 'Grootmoeders' veilige berg in de bedstee en daarna: godsbeelden, religieuze cultuur en psychische gezondheid, *Psyche en geloof*, 19, 3-11.
- Shimamoto, T. (2008). The question of "self-knowledge" (*ma'rifat annafs*) in Islam: Mortaza Motahhari's theory of the "Perfect Man" (*ensa_n-e ka_mel*). *Journal of the Interdisciplinary Study of Monotheistic Religions*, 4, 25-45.
- Stern, D. N., Sander, L. W., Nahum, J. R., Harrison, A. M., Lyons-Ruth, K., Morgan, A. C., . . . (1998). Non-interpretive mechanisms in psychoanalytic therapy: The 'something more' than interpretation. *International Journal of Psychoanalysis* 79, 903-921.
- Takahashi, K. (1986). The role of the personal frame mark of social relationships in socialization studies. In H. Stevenson, H. Azuma, & K. Hakuta (Ed.), *Child development and education in Japan* (pp. 123-135).
- Van IJzendoorn, M.H. (1979), 'Operationaliseringsproblemen bij onderzoek naar de affectieve relatie tussen ouders en kind', *Pedagogische Studien* 56 358-368.
- Van IJzendoorn, M. H., & Kroonenberg, P. M. (1988). Cross-cultural patterns of attachment: A meta-analysis of the Strange Situation. *Child Development*, 59, 147-156.

- Van IJzendoorn, M. H., & Sagi-Schwartz, A. (2008). Cross-cultural patterns of attachment: Universal and contextual dimensions. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications* (pp. 713-734). New York: Guilford.
- Weisner, T. S. (2005). Attachment as a cultural and ecological problem with pluralistic solutions. *Human Development*, 48(1-2), 89-94.
- Winnicott, D. W. (1965). *The maturational process and the facilitating environment*. New York: International Universities Press.

Gebruikte websites:

- Author unknown. 'Waarom is er geen enkel afbeelding of beeld in een moskee te vinden?' geraadpleegd op <http://www.vraagislam.nl/waarom-is-er-geen-enkel-afbeelding-beeld-eeen-moskee-te-vinden/> (pagina laatst bezocht op 14-8-2017)
- Gruber, C. (2015). 'The Koran does not forbid images of the Prophet' geraadpleegd op: <http://www.newsweek.com/koran-does-not-forbid-images-prophet-298298> (pagina laatst bezocht op 14-8-2017)
- van Baars, L. (2017). 'Kwaliteit van kindertekeningen gaat achteruit' [persbericht] geraadpleegd op: <https://www.trouw.nl/samenleving/kwaliteit-van-kindertekeningen-gaat-achteruit~aa72c375/> (pagina laatst bezocht op 14-8-2017)

Bijlage 1 Analyse van de tekeningen van god en familie per kind

Tekeningen kind I

Algemene informatie

Jongen van 9 jaar, afkomstig uit Damascus, Syrië. Hij is in Nederland sinds februari 2016 en op school sinds september 2016. Zijn lievelingskleur is geel. De jongen woont in huis met zijn vader en moeder. Ze zijn thuis moslim maar gaan nooit naar de moskee. Zijn oma en moeder bidden wel eens maar zijn vader niet. God is volgens hem in de hemel. Hij heeft geen gevoel bij de tekening maar hij vond het wel leuk om de tekening te maken.

Observatie tekenproces

De jongen vindt het moeilijk om aan zijn tekening van god te beginnen. Hij zoekt contact bij zijn oudere buurjongen welke later ook helpt met vertalen. Hij begint met het tekenen van een vorm met grijs potlood maar gumt dit ook weer uit waarna hij op de achterkant begint. Ditmaal tekent hij met oranje. Achteraf is de vorm van het hoofd duidelijk geïnspireerd door de oudere buurjongen die zelf toelicht dat hij een hoofd van vuur heeft getekend. Dit duidt op onzekerheid. Hij is na ongeveer 10 minuten klaar en gaat dan door met de tekening van zijn familie. Met deze tekening is hij geconcentreerd bezig. Hij tekent met plezier. Ook bij de familietekening gebruikt hij zijn gum, maar hij heeft geen inspiratie van anderen nodig. Dit maakt een meer veilige indruk.

Tekening van God

Narratief

Ik heb iets getekend maar ik wil niet laten zien wat ik heb getekend.

Ook bij navraag wil de jongen niet reageren op wat hij heeft getekend. Bij het vertalen hielp O. Zijn tekening lijkt veel op die van O. en mogelijk was hij bang voor hem om dat O. regelmatig kinderen heeft bedreigd op school. O. maakt een grapje: 'je hebt een zombie getekend!'. De jongen moet hier hard om lachen. Hij zegt: 'ik vind het leuk wat ik heb getekend. Ik weet niet of ik God mag tekenen. Ik heb nagedacht over Allah en heb dat getekend'. Als reactie op de vraag wat voor gevoel hij heeft

bij de God die hij tekende moet hij opnieuw hard lachen. Hij zegt 'ik voel niks'. Wel zegt hij Allah op andere momenten wel eens te voelen in zijn hart: 'hij is heel lief'.

Analyse tekening van God

De figuur is in vrij goede proporties getekend en lijkt ook wel 'af'. Het figuur is gegrond aan de onderzijde van het blad. De tekening neemt ongeveer drie kwart van het blad in beslag. Dit drukt vertrouwen uit. Dit kan passen bij veilige gehechtheid. Hij begint met het tekenen van een onduidelijke vorm op de achterkant met grijs. Dit heeft hij uitgedumd. Vervolgens is hij overnieuw begonnen. Dit kan volgens het schema passen bij gedesorganiseerde gehechtheid. De nieuwe tekening maakt hij met alleen de kleur oranje. Gebrek aan kleurgebruik is passend bij angstig-vermijdende gehechtheid. De mond is als het ware dichtgenaaid en lijkt niet open te kunnen. De gezichtsuitdrukking is daardoor negatief. Dit past bij angstig-onzekere gehechtheid. De handen en voeten krijgen extra nadruk, dit past volgens het schema bij angstig-gepreoccupeerde gehechtheid. De handen en voeten van de getekende figuur hebben drie puntige vingers waarbij de nagels extra zijn benadrukt. Dit kan wijzen op agressieve gevoelens die naar binnen of naar buiten zijn gericht. Nagels worden evolutionair gezien in verband gebracht met de agressieve elementen van een poot omdat hier de prooi mee wordt vastgehouden (Foks-Appelman, 2014, p.67).

Tekening van de familie

Narratief

De jongen heeft achtereenvolgens zijn moeder, zichzelf en zijn vader getekend. Met deze personen is hij ook in Nederland. Als hij verdrietig is zegt hij dit alleen te beleven. Soms gaat hij naar zijn vader of moeder. Als hij naar zijn ouders gaat helpt dit hem. Als hij bang is gaat hij alleen ergens zitten; 'dan gaat het voorbij'. Toch helpt het volgens hem een beetje om met zijn ouders te praten als hij bang is. Op de vraag naar wie hij toe gaat als hij heel blij is antwoordt hij alleen dat hij wel eens heel blij is. Hij moet daarbij lachen en vertelt dat hij verliefd is. Uit zijn antwoorden lijkt het alsof hij

zijn ouders niet sterk vermijdt, maar pas toenadering zoekt als het echt nodig is. Dit is passend bij veilige hechting. Als hij bang is gaat hij naar niemand toe. Mogelijk doet hij zich af en toe sterker voor dan hij is. Dit kan passen bij vermijdende gehechtheid. Het kan ook zijn dat hij niet durft te zeggen dat hij naar zijn moeder gaat omdat de oudere jongen erbij zit. Hij voegt toe dat zijn ouders altijd bij hem zullen blijven, dit duidt niet op vermijdende hechting.

Analyse tekening van de familie op basis van gehechtheidsaspecten

De figuren zijn duidelijk individuen. ook zijn er veel positieve details getekend in de vorm van hartjes met vleugels en een groot hart met daarin kleine hartjes waarin hij 'famili' heeft geschreven. Mogelijk hebben de hartjes met vleugels nog extra betekenis maar dit is onbekend. Verder zijn de figuren redelijk compleet ook al is het kleurgebruik wat beperkt tot de romp. Deze aspecten passen bij een veilige hechting. De moeder zweeft in de lucht ten opzichte van het kind en de vader. Dit kan passen bij angstig-onzekere gehechtheid. De jongen staat iets verder weg bij de moeder dan bij de vader. Tegelijkertijd heeft hij bij zijn moeder een hartje op de borst getekend. Ten opzichte van de moeder zou er angstig-gepreoccupeerde hechting kunnen bestaan. De armen zijn niet in de positie om elkaar te omhelzen, wat kan passen bij angstig-onzekere hechting. De algemene indruk lijkt vrolijk en enigszins onkwetsbaar, de lach is ook wat automatisch, dit kan passen bij vermijdende gehechtheid. De jongen gumt wel eens iets uit om het vervolgens overnieuw te tekenen, zoals het been van zijn moeder en zijn eigen haar (het lijkt alsof hij zijn eigen kapsel heeft geprobeerd te tekenen). Dit kan duiden op wat angstig-onzekere gehechtheid. Hij heeft geen hele figuren uitgegumd dus dit is geen teken van desorganisatie.

Er lijkt een wat sterke nadruk op de nek bij met name zichzelf en de moeder. De vader heeft naar verhouding de kortste nek. De nek wordt rond de 8 jaar voor het eerst getekend en is een teken dat het kind zich meer bewust wordt van de noodzaak van intellectuele controle. Aangenomen wordt dat hoe sterker de nek wordt benadrukt, des te dreigender de lichamelijke impulsen zijn die moeten worden afgeweerd door intellectuele controle (Meykens en Cluckers, p. 58). Er kan een discrepantie bestaan tussen gevoel en verstand, wat te maken kan hebben met angst en afweer of vermijding.

Analyse tekening met behulp van globale indruk

In deze tekening is zeker sprake van vitaliteit en creativiteit wat zich uit in details en verfraaiingen. Hij heeft duidelijk zijn best gedaan op het tekenen van zijn familie. Het woord familie staat ook getekend in een hartje gevuld met hartjes. De tekening lijkt ook een trots op de familie en geluk uit te stralen. Verder lijkt er geen sprake van globale pathologie wat zich uit in negativiteit in de tekening in de zin van incompleetheid van de figuren, gebrek aan details of tekenen van affect. Dit zijn allemaal kenmerken die vaker voorkomen bij veilige hechting dan bij onveilige hechting.

Er lijkt weinig sprake van tekenen van kwetsbaarheid zich uitend in afwijkingen van de figuren en overdrijving van zachte lichaamsdelen of van rolomwisseling die passen bij gepreoccupeerde gehechtheid. Er kan enigszins sprake zijn van emotionele distantie of isolatie gezien de afstand tussen moeder en kind. Ook het feit dat de figuren niet in een positie staan dat ze elkaar makkelijk kunnen knuffelen kunnen duiden op vermijding.

Conclusie

De tekening van God vertoont meerdere angstige aspecten. Tegelijkertijd zegt hij dat hij God lief vindt. De combinatie van veiligheid en angst is passend bij een Islamitisch godsbeeld. Ten opzichte van zijn familie vertoont de tekening zowel aspecten die duiden op angst en onzekerheid vanwege de positionering als op veilige gehechtheid vanwege de creatieve investering. Met name de relatie met zijn moeder maakt een wat tegenstrijdige indruk op basis van narratief en tekening. In de tekening is er volgens de tabel sprake van afstand. Bij het narratief komt naar voren dat hij steun zoekt als het echt nodig is en zich dan ook gesteund voelt, dit duidt meer op veilige hechting. Op basis van het narratief en de tekeninganalyse met behulp van globale aspecten lijkt er overwegend sprake van veilige hechting.

Tekeningen kind II

Algemene informatie

Jongen 7 jaar, afkomstig uit Syrië. Zijn lievelingskleur is blauw. De jongen spreekt nog geen Nederlands. Een ouder meisje helpt met vertalen van de opdracht. Een onderwijsassistent helpt met vertalen bij de vragenlijst. De jongen woont in huis met zijn vader, moeder, broer en zusje. Ze zijn thuis moslim. In antwoord op de vraag of bij hem thuis over God wordt

gesproken dan wel voorgelezen antwoord hij dat hij niet kan lezen in het Arabisch. Vroeger werd er volgens hem meer gepraat over God. Nu 'weet hij het wel'. In navraag op wat hij weet antwoordt hij: 'hij houdt van me en heeft me geschapen'. (het is onduidelijk of de vertaalster iets voorzegt want ze is lang aan het woord). Als reactie op de vraag of bij hem thuis wordt gebeden of gemediteerd antwoordt hij: 'we hebben geen problemen, daarom vragen we niks aan God'. Zijn vader gaat wel eens naar de moskee, hijzelf niet. Zijn vader en moeder bidden wel eens thuis. Dit lijkt tegenstrijdig met zijn eerdere antwoord. God is volgens hem 'heel groot, groter dan ons allemaal. Volgens hem is God in de hemel waar hij 'ons leidt' en 'we moeten doen wat hij zegt'.

Observatie tekenproces

Tijdens het tekenen van het beeld van God gedraagt de jongen zich erg aarzelend. Hij begint niet uit zichzelf te tekenen maar heeft wat aanmoediging nodig. Eerst tekent hij een paars rondje dat hij uitgumt. Hij begint vervolgens op het midden van de pagina met het tekenen van wat bloemetjes. Deze kleurt hij vervolgens in met wit rood en paars. Daarna tekent hij het driehoekig huis.

Bij de tekening van de familie wacht hij weer eerst een tijdje alvorens hij begint met tekenen. Hij begint uiteindelijk wel uit zichzelf. Hij tekent in eerste instantie niet zijn broertje bij zijn familie. Wanneer ik hem daarnaar vraag een pakt hij snel een potlood en tekent hem alsnog. Hij zegt daarbij dat hij was vergeten om hem te tekenen maar dat hij dit nog wel wilde doen.

Tekening van God

Het narratief

Een huis en drie bloemen

Als antwoord op de vraag wat hij moest tekenen zegt hij: 'bloemen'. Het is niet duidelijk of hij dit heeft gedaan omdat hij de opdracht niet goed begreep of omdat hij God niet wilde tekenen. De bespreking van de tekening was pas in de pauze. De klasse assistent die hielp met vertalen had zelf ook pauze en vond het sneu voor het jongetje dat hij nog niet kon eten en spelen. Dit maakte

de nabespreking lastig. De jongen oogde timide en zei tijdens de bespreking alleen iets als het hem werd gevraagd.

Er is gevraagd wat de vorm van het huis betekent. Dit vond hij gewoon 'leuk'. Hij dacht hieraan en tekende het. Als toelichting noemt hij dat het hun huis is maar dat het er niet precies zo uit ziet. Bij de bloemetjes voegt hij toe dat ze lekkere geurtjes hebben. Verder antwoordt hij dat hij met niemand over God praat. Er had bij de bespreking nog kunnen worden opgemerkt dat de driehoek lijkt op een tent. Mogelijk was dit een brug geweest naar eerder woonverblijf in een tent tijdens de vlucht maar dit is een gemiste kans. Het feit dat de jongen weinig mededeelzaam was hoeft niet te duiden op problemen. Het kan ook zo zijn dat hij de taal lastig vond of echt toe was aan wat eten tijdens de pauze. Onduidelijk

Analyse tekening van god

Op basis van wat de jongen zegt kan het huis worden beschouwd als een 'vermomd' beeld. Dit kan passen bij angstig-vermijdende gehechtheid. Hij zegt dat hij zijn huis heeft getekend maar dat het niet dezelfde vorm heeft. Een getekende driehoek als abstracte tekening kan een teken zijn van spanning in tussenmenselijke relaties (Foks-Appelman, 2014, p.127). Bij een huistekening staat een dak symbool voor de verhouding tussen vader, moeder en kind (p.79), maar de jongen lijkt de driehoek niet te hebben bedoeld als dak. De bloemen staan enigszins ver uit elkaar. Maar het voert wat ver om hier direct betekenis aan toe te kennen. De bloemen zijn gegrond en het kleurgebruik is verder realistisch, wat kan duiden op veilige hechting. Tegelijk is er veel leeg en zweeft het huis in de lucht, wat kan passen bij angstig-onzekere gehechtheid.

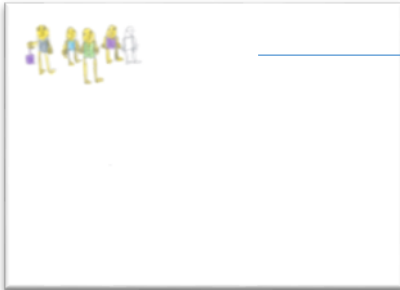
De familietekening

Het narratief bij de familietekening

Hij heeft achtereenvolgens zijn moeder, zichzelf, zijn vader en zijn zusje getekend. In antwoord op de vraag of er ook mensen zijn die hij niet heeft getekend noemt hij zijn broertje. Zijn broertje is wel in Nederland. Hij pakt snel een potlood om hem erbij te tekenen. Als hij verdrietig is gaat hij naar zijn vader. Hij geeft geen reactie op de vraag of het helpt om naar zijn vader te gaan als hij verdrietig is. De vertaalster zegt dat ze dit moeilijke vragen vindt. Verder zegt hij nooit bang te zijn. Ook zegt hij naar niemand toe te gaan wanneer hij blij is. De jongen maakt een wat eenzame en gesloten indruk tijdens het

groepsproces. Uit zijn antwoorden komt ook naar voren dat hij de nabijheid van anderen in nood vermijdt.

Analyse familietekeningen met behulp van gehechtheidsaspecten

De arm van de moeder die richting hemzelf wijst is naar beneden getekend net als de armen van de andere figuren die ook allemaal

naar beneden zijn getekend en dicht tegen het lichaam aan. De familieleden vertonen allemaal dezelfde automatische lach. Dit zijn beide aspecten van vermijdende gehechtheid.

De familieleden staan dicht op elkaar en zijn opvallend klein getekend. De afstand tot de moeder is iets groter maar dat komt doordat de oorspronkelijke arm is weggegumd. Ook staan figuren staan allemaal in de hoek van de pagina. Dit zijn twee aspecten die duiden op angstig-gepreoccupeerde gehechtheid. Positionering in de boven linkse hoek verwijst volgens Royer (1995) naar twijfel, dromerigheid, regressie en op zichzelf teruggetrokken gedrag (Meyers en Cluckers 2004, p. 111). Behalve regressie zijn deze aspecten waar te nemen tijdens het proces.

De familie is niet gegrond maar zweeft in de lucht en er is geen sprake van genderdifferentiatie. Verder bevatten de handen niet allemaal vijf vingers, dit kan er op duiden dat er iets is dat het kind uit het evenwicht brengt (Foks-Appelman, 2014, p. 67). Hij kan ook simpelweg slordig hebben getekend, wat maakt dat figuren niet zijn afgemaakt. Deze aspecten passen bij angstig-onzekere gehechtheid. Hij is vergeten om zijn broertje te tekenen. Ook heeft hij bij verschillende figuren gegumd en is hij overnieuw begonnen met de tekening. Dit kan passen bij gedesorganiseerde gehechtheid.

Analyse m.b.v. algemene beoordelingsschaal

Er blijkt weinig vitaliteit en creativiteit uit de tekening. De kleine priegelige figuurtjes maken niet echt een indruk van trots op de familie en geluk. Door het ontbreken van deze kenmerken lijkt er eerder sprake te zijn van onveilige hechting. De vader is het grootst getekend. Uit het narratief rijst de indruk dat de vader ook de grootste rol inneemt aangezien hij met zijn verdriet naar vader zegt toe te gaan. De tekening geeft verder een enigszins kwetsbare indruk vanwege de kleine figuren, de positie in de hoek van de pagina en nadruk op de handen. Dit kan passen bij gepreoccupeerde gehechtheid.

Conclusie

De jongen lijkt niet goed raad te hebben geweten met de opdracht om God te tekenen. Vroeger werd er wel eens over God gesproken maar hij lijkt momenteel niet erg in Hem geïnteresseerd en vind het niet nodig om te bidden aangezien 'ze geen problemen hebben'. Na aanmoediging heeft hij wel iets getekend. De tekening is weinig samenhangend. De tekenaspecten leveren met behulp van het schema een combinatie van veilige en onveilige aspecten op, neigend naar onveilige hechting. Het proces, narratief en de tekening te samen duiden op onveilige hechting. Zowel het narratief bij de familietekening als de tekening zelf vertonen sterke kenmerken van onveilige gehechtheid. De jongen zegt nooit bang te zijn en reageert niet op de vraag of het helpt om naar zijn vader te gaan wanneer hij verdrietig is. De tekenaspecten en algemene beoordelingsschaal leveren eveneens een beeld op van onveilige gehechtheid.

Tekeningen kind III

Algemene informatie

Jongen, 9 jaar afkomstig uit Syrie, Aleppo. Hij is in Nederland sinds november 2015 en op school sinds oktober 2016. Zijn lievelingskleur is rood. De jongen woont in huis met zijn moeder, broer en een Turkse jongen. Ze zijn moslim. Bij hem thuis wordt elke dag over God gesproken of voorgelezen. Hij vertelt dat zijn moeder zegt dat God goed is. Volgens hem wordt er 2 keer per dag gebeden. Zelf bidt hij wel eens voor het eten. Hij voegt toe dat hij liever niet op de grond bidt. Ze gaan regelmatig naar de moskee, de laatste keer was afgelopen vrijdag. God is volgens hem in de hemel. Bij zijn tekening hoort een blij gevoel. Hij zegt God eerder te hebben getekend. Hij vond het leuk om de tekening te maken.

Proces

Tijdens het tekenen is hij enthousiast. Hij zit voorovergebogen te tekenen. Hij stelt de vraag: is het een hij of een zij? Hij maakt eerst een soortgelijke cirkelvormige krasserige tekening op de achterkant maar begint toch overnieuw op de andere kant. Na 11 minuten is hij klaar. Met de familie tekening is hij ook na 10 minuten klaar. Hij is nog steeds enthousiast en staat ditmaal te tekenen. Hij vraagt ondertussen om water. De jongen kan moeilijk stilzitten en wiebelt veel heen en weer.

Analyse tekening van God

Narratief bij de tekening van God

Ik heb God getekend. Veel kleuren: rood, blauw, geel, oranje, paars. En hij is rond. Hij is overal.

Hij zegt God zo te hebben getekend omdat hij hem op een filmpje op Youtube heeft gezien. 'Hij heeft een paarse mond, een oranje oog en een blauw oog. Ik wil ook wel zulke ogen. Hij heeft een rood voorhoofd en geen haar'. Bij navraag heeft hij rondjes en driehoeken getekend. Volgens hem betekent het dat God rond is. Het gevoel dat hij heeft bij de God die hij tekende is dat God groot is en overal is. Hij zei dat hij God ook al eens eerder heeft getekend. De vraag of God een 'hij' of een 'zij' is daarom opvallend.

Bespreking van de godstekening aan de hand van de gehechtheidsaspecten

De jongen maakt op de achterkant eerst een soort van cirkel waar hij vervolgens flink in krast. Een tekening die past bij de leeftijd van 3 jaar (Meykens en Cluckers, 2014, p. 30). Dan begint hij op de andere kant van het papier met de huidige tekening. De tekening is zonder uitleg nauwelijks te interpreteren. Er is sprake van zeer fel kleurgebruik en het gezicht lijkt wat verfrommeld. Dit zijn allemaal tekenen die passen bij gedesorganiseerde gehechtheid. Uit deze tekening vallen niet echt symbolen te destilleren. Voor het voorhoofd heeft hij wel gebruik gemaakt van zijn lievelingskleur: rood.

Analyse van de familietekening

Het narratief

Van links naar rechts heeft hij zijn broer, zichzelf, zijn zus en zijn moeder getekend. Zijn vader heeft hij niet getekend omdat volgens hem het papier te klein was. Gezien zijn leeftijd zou hij al iets meer in perspectief en verhouding moeten kunnen tekenen. Als hij verdrietig is gaat hij naar zijn oom. Wanneer hij bang is gaat hij naar

zijn opa en oma. Op de vraag of dat hem helpt antwoordt hij dat zij hem helpen om te slapen (Mogelijk begreep hij de vraag niet goed). Als hij blij is gaat hij naar zijn vriend. Hij gaat dus niet direct naar zijn eigen familie als er iets is. Het narratief duidt op onveilige gehechtheid.

Analyse familietekening aan de hand van gehechtheidsaspecten

Het tekenen van details kan passen bij veilige gehechtheid. De figuren staan hoewel er een basis is getekend niet allemaal op de grond. Hij staat zelf ook niet gegrond. Dit past bij angstig-onzekere gehechtheid. Het kind en de moeder staan ver uit elkaar, volgens de tabel duidt dit op vermijdende gehechtheid. Het zou ook kunnen passen bij een chronologische volgorde, wat past bij zijn leeftijd. Het is alleen opvallend dat hij dan niet als laatste staat afgebeeld omdat hij de jongste is. Ook een gebrek aan kleurgebruik (behalve de hartjes) en dezelfde automatische lach duiden op vermijdende gehechtheid. Het lijkt dus te passen bij vermijdende gehechtheid. De vader ontbreekt. Dit pas bij gedesorganiseerde gehechtheid. Er is wel sprake van genderdifferentiatie door middel van lang en kort haar.

Het valt op dat hij erg slordig tekent. Zo bevinden handen en voeten zich soms halverwege de arm of het been. Wat betreft zijn leeftijd zou hij een meer ontwikkeld mensschema kunnen hebben. Op basis van de tekenontwikkeling lijkt er sprake van een ontwikkelingsachterstand. Zeer wel mogelijk zijn er in zijn leven factoren die zijn ontwikkeling negatief hebben beïnvloedt.

Analyse met behulp van de globale indruk

Doordat er sprake is van een onderontwikkeld tekenniveau is het lastig om een goede inschatting te maken van aspecten als creativiteit/vitaliteit. Er lijkt sprake van creativiteit/vitaliteit in de zin van emotionele investering in de tekening wat zich uit in details als hartjes en een zonnetje, symbolen van warmte die tevens kunnen duiden op familietrots en geluk. Ook de manier waarop hij tekende was zeer enthousiast. Hij beweegt veel maar vindt het zichtbaar leuk om te tekenen. Dit kan duiden op veilige hechting. Tegelijkertijd verwacht je op zijn leeftijd al een iets hoger niveau en kan ook gedacht worden dat hij zich van de opdracht 'af' maakt, dit kan passen bij een zwakke identiteit en angstig-onzekere gehechtheid. Er zou sprake kunnen zijn van emotionele distantie ten opzichte van de moeder gezien hij zichzelf niet naast haar positioneert. Ook noemt hij haar niet bij het bespreken van de tekening. Dit kan duiden op vermijding.

Conclusie

Er lijkt wat betreft tekenontwikkeling sprake van een ontwikkelingsachterstand die kan passen bij gebeurtenissen in het verleden. De tekening van God geeft een indruk van onveilige gehechtheid met overwegend tekenen van desorganisatie. Zonder zijn beschrijving dat het een gezicht betreft valt de tekening niet goed te interpreteren. Zijn narratief is onsamenhangend: hij heeft God op YouTube gezien en tegelijkertijd is hij rond en overal. Hij vertelt dat hij God vaker tekent maar vraagt wel of het een hij of een zij is. Het is onduidelijk of de jongen zelf angst heeft ten opzichte van God. De tekening geeft hem namelijk wel een blij gevoel en ook was hij enigszins onrustig maar enthousiast aan het tekenen. Zijn moeder vertelt hem dat God goed is. Een veilige hechting kan hem ontvankelijk maken voor het beeld van God dat zijn moeder communiceert. Tegelijk is zijn getekende beeld en narratief onduidelijk. De familietekening duidt op onveilige gehechtheid vanwege het ontbreken van de vader. De vader woont momenteel niet bij hen maar hij noemt dat hij niet 'op het papier past', wat vragen oproept. De analyse met behulp van de globale indruk levert een beeld van onveilige gehechtheid. Er is sprake van emotionele investering in de tekening. Tegelijkertijd lijkt het alsof hij zich wat van de tekening heeft afgemaakt en tekent hij zichzelf erg klein en niet naast zijn moeder, wat kan duiden op onzekerheid. Hij gaat niet naar zijn naaste familie op momenten dat hij het moeilijk heeft, maar wel naar zijn oom en opa en oma. Dit kan ermee te maken hebben dat hij zijn moeder beschermt omdat zijn vader momenteel

ontbreekt. Ook kan het zo zijn dat zijn oom, opa en oma een belangrijke rol spelen in zijn voorname gehechtheidsrelaties. Blijdschap deelt hij met een vriend.

Tekeningen kind IV

Algemene informatie

De jongen is 8 jaar, afkomstig uit Afghanistan maar hij is als sinds 6 à 7 jaar in Europa. Sinds augustus 2016 zit hij op CBS de Borgh. Het is onbekend of hij eerder onderwijs heeft gehad. Zijn lievelingskleuren zijn goud en rood. Hij woont in huis met zijn moeder, vader en vier zusjes. Thuis zijn ze moslim. Er wordt vijf keer per dag gebeden en ze gaan vrijwel wekelijks naar de moskee. Hij zegt zelf ook vaak te bidden. Soms tekent hij zelf. Dan tekent hij mensen of vrienden.

Observatie tekenproces

De Jongen is rustig en geconcentreerd tijdens het tekenproces. Hij begint niet gelijk te tekenen. Hij merkt op: 'je kunt hem nooit tekenen'. Na een bevestiging dat het inderdaad moeilijk is om hem te tekenen maar dat we benieuwd zijn naar het beeld waar hij aan denkt, begint hij met het tekenen van een boot met een grijs kleurpotlood. Later kleurt hij de tekening in. Na 20 minuten is de tijd afgelopen. De boot en vlag zijn dan nog niet helemaal ingekleurd maar dat hoeft ook niet van hem.

Bij de familietekening gaat hij gelijk aan de slag. Hij vraagt 'mag ik eerst mezelf tekenen?' Hij tekent twee figuren links bovenin en experimenteert met mensschema's en kleur. Hij begint vervolgens toch op de andere kant van het papier. Hierbij gebruikt hij alleen rood, zijn lievelingskleur. Opvallend is dat hij voor iedereen een apart mensschema gebruikt.

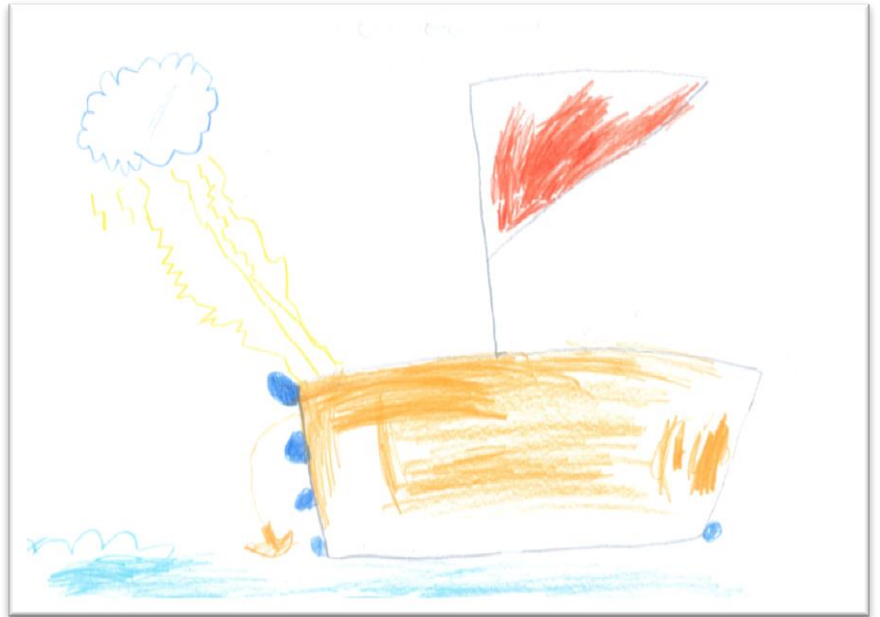
Analyse tekening van god

Bespreking van de godstekening

Ik heb een boot getekend. De boot is onveilig. Ik wil niet dood. Ik heb ook de bliksem getekend. Die raakt de boot. En de boot gaat in brand. Hij zinkt. Je kunt niet vluchten van de boot.

Toevoegingen:

Als de bliksem komt dan laat Hij het ontploffen. De wolken zijn ook iets van God. Je kunt God niet zien. Hij vond het toch raar om God te tekenen omdat je hem niet kunt zien. Het maken van de tekening geeft hem een eng gevoel. Er is geen vluchtmogelijkheid. Hij zegt met niemand over God te praten maar

gelooft wel dat God bestaat: 'Hij heeft de wereld gemaakt, hoe kunnen we anders bestaan?'

Zijn eigen familie is overigens voor de oversteek naar Europa per boot gevlucht. Ze hebben het allemaal overleefd.

Analyse van de tekening van God

Het figuur is gegrond en bevat details. De tekening maakt een realistische indruk. Dit duidt op veilige gehechtheid. Het getekende beeld is echter onveilig. De figuren zijn niet helemaal ingekleurd. Dit kan passen bij angstig-onzekere gehechtheid. De tekening maakt een onheilspellende indruk wat ook blijkt uit het narratief. Dit kan passen bij gedesorganiseerde gehechtheid. Maar gezien zijn verhaal past het mogelijk beter bij angstig-onzekere gehechtheid. God is indirect getekend, dit kan vanuit het schema passen bij vermijding, maar het past ook bij zijn cultuur.

Analyse van de familietekening

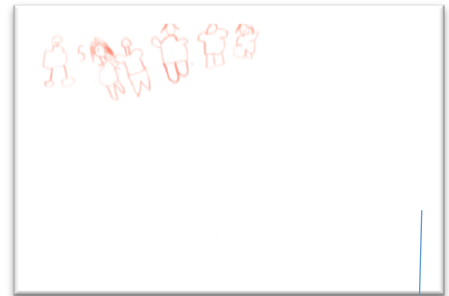
Bespreking van de familietekening

Ik heb Ali (vriend), mezelf en mijn kleine zusjes getekend. Hij heeft zijn ouders niet getekend. Op de vraag of er ook mensen uit zijn gezin zijn die hij niet heeft getekend antwoord hij ontkennend. In de andere vragenlijst geeft hij aan dat hij hier met zijn ouders en vier zusjes is. Hij geeft aan dat hij nooit verdrietig is en daar dus ook niet voor naar iemand toe hoeft. Als hij bang is gaat hij wel eens naar de politie zegt hij. Maar het helpt volgens hem niet om

te praten als je bang bent. Hij vindt het niet fijn als mensen naar hem luisteren als hij zich niet zo lekker voelt. Als hij blij is gaat hij naar zijn vriend Ali.

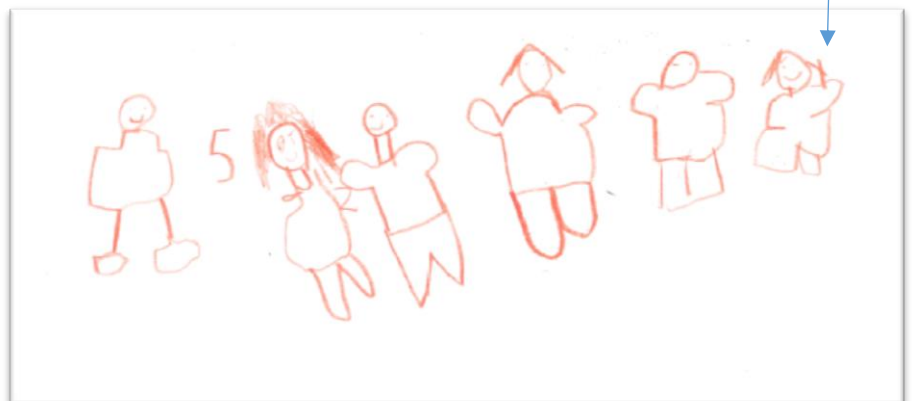
Analyse van de tekening van de familie aspecten

De figuren zijn opvallend klein en in de linkerbovenhoek van de pagina getekend, dit past bij gepreoccupeerde gehechtheid. Volgens Royer (1995) kan deze positionering duiden op twijfel, op zichzelf teruggetrokkenheid, dromerigheid en regressie. Hij tekent met rood, zijn lievelingskleur wat kan duiden op affectie, maar gebruikt

tegelijktijd weinig kleur. Dit past bij vermijdende gehechtheid. De figuren zijn niet helemaal afgemaakt, zo ontbreken af en toe armen en gezichtsuitdrukking. Hij gebruikt

allerlei verschillende mensschema's. Bij hemzelf en zijn zusje is sprake van sterke nadruk op de nek, wat te maken kan hebben met lichamelijke impulsen die moeten worden afgeweerd door lichamelijke

controle, oftewel onderlinge spanning (Meykens & Cluckers, p. 58). De figuren zweven in de lucht wat past bij angstig-onzekere gehechtheid. De jongen begint overnieuw met zijn tekening en de ouders ontbreken in het geheel. Dit kan passen bij gedesorganiseerde gehechtheid. De toevoeging van zijn vriend Ali aan de gezinstekening kan wijzen op een gebrek aan onderscheid tussen familieleden maar het kan ook een uiting zijn van losse hechtingspatronen (Meykens en Cluckers 2006, p.105). In deze tekening zijn eigenlijk geen kenmerken van veilige hechting terug te vinden.

Analyse met behulp van het globale beeld

Er blijkt weinig creativiteit uit de tekening vanwege gebrek aan detail en verfraaiingen. Wel hanteert hij verschillende mensschema's. Ook blijkt er weinig familietrots en geluk uit deze tekening. Deze kenmerken komen vaker voor bij onveilige gehechtheid. De tekening maakt

eerder een kwetsbare indruk weerspiegeld in de kleine afmeting van de figuren en de positionering in de linkerbovenhoek. Dit komt vaker voor bij gepreoccupeerde gehechtheid. De positie van de figuren kan duiden op emotionele distantie omdat ze niet zijn gegrond. Dit kan passen bij vermijdende gehechtheid. Er lijkt sprake van globale pathologie die zich uitdrukt in algemene negativiteit door middel van incompleetheid van figuren en gebrek aan detail affect en achtergrond. Ook op basis van deze aspecten duidt de tekening op onveilige hechting.

Conclusie

Zijn getekende godsbeeld duidt vanwege de onheilspellende indruk op onveiligheid. Hij gelooft dat God verantwoordelijk is voor het laten zinken van een schip. Overigens zijn hijzelf en zijn familie niet gezonken bij de oversteek. Hij gelooft dat God bestaat en is zelf zeer religieus actief. Hij geeft bij zijn tekening aan dat hij niet dood wil. Mogelijk versterkt zijn angst zijn religieuze activiteit. Op basis van de inhoud van de tekening en het bijbehorend narratief is er sprake van onveilige, angstige gehechtheid aan God. De familietekening vertoont vrijwel enkel aspecten van onveilige hechting wat betreft tekenaspecten en globale indruk. Zo ontbreken zijn ouders en heeft hij hele kleine figuren getekend. Dit wordt ook ondersteund door het narratief waarbij hij vertelt dat het niet helpt om te praten als hij bang of verdrietig is.

Tekeningen kind V

Achtergrond informatie

Het meisje is net (sinds januari) 10 jaar en afkomstig uit Syrië. Ze is in Nederland sinds februari 2017 en op school sinds maart 2017. Haar lievelingskleur is rood. Thuis zijn ze moslim. Soms wordt er over God gesproken maar niet vaak. In Syrië deden ze dit wel. Voor het eten bidden ze samen. Zelf bidt ze niet meer. In Syrië deed ze dit wel. Bij navraag vertelt ze dat ze het 'leuk' vond om te bidden. Hieraan voegt ze toe: 'als ik bid goede droom, als ik niet bid slechte droom'. Als antwoord op de vraag hoe ze nu droomt zegt ze: 'ik weet niet wat in mijn droom gebeurt. Ik kan daar niet over vertellen. Als ik thuis ben ga ik weer bidden'. God is volgens haar in haar zelf.

Observatie tekenproces

Het meisje begint vrij vlot uit zichzelf met het tekenen van zowel de tekening van god als de familietekening. Ze is rustig.

Analyse tekening van God

Het narratief

(Dit meisje spreekt nog geen Nederlands. Met vertalen wordt ze geholpen door de eerder genoemde oudere jongen die mogelijk haar spreekvrijheid belemmert)

Ik heb een huis en bomen getekend. Ik wil het niet tekenen. Ik wil het niet tekenen. Het is haram.

Toevoegingen

Op de vraag wat ze ervan vond om toch de tekening te maken reageert ze: 'het is niet mooi. Ik hou niet van tekenen. Ik kan Allah niet tekenen'. Ze wil geen antwoord geven op het gevoel dat ze heeft bij God. Bij de algemene vragen antwoordt ze dat ze er geen gevoel bij heeft. Als ze iets over Allah wil weten vraagt ze het aan haar vader. Ze voegt toe dat Allah een weegschaal heeft voor de goede en slechte dingen.

Analyse tekening van God

De tekening maakt een grotendeels realistische indruk al heeft het huis een blauw dak en is de stam van de boom opvallend breed en het loof van de boom opvallend van vorm doordat het (na het gummen) bewust zo puntig is getekend. Ze heeft vrij veel gegumd; de boom, de schoorsteen en de zon. Dit kan passen bij angstig-onzekere gehechtheid.

Oppervlakkig gezien kan een huis symbool staan voor het daadwerkelijke huis waar het kind woont, hierbij is al enige emotie betrokken omdat het kind er woont. Een huis kan ook een

archetypisch gevoel van bescherming symboliseren: het vertegenwoordigt bescherming verzorging en voeding (Foks-Appelman, 2014, p. 78). Het meisje heeft een typisch vierkant huis met een dak getekend. Het vierkant verwijst volgens de Jungiaanse analytica Ingrid Riedel naar bescherming, afgrenzing en stabiliteit. Het driehoekige dak maakt het huis veilig en symboliseert de driehoeksverhouding vader, moeder en kind. De tekening drukt hiermee misschien een verlangen naar het 'normale' uit. De situatie dat ze weer herenigd met haar moeder en de rest van de familie zal zijn. Aanvankelijk had het loof van de eerste boom een andere vorm. Dit heeft ze uitgegumd. Het loof van de huidige bomen heeft een opvallend puntige vorm. Het lijkt ergens wat op de torenspits van een moskee. Mogelijk verwijst dit onbewust of zelfs bewust naar religie. De stam is erg breed wat doet denken aan een veilige basis. Een schijnende zon staat symbool voor warmte en licht in de buitenwereld. De zon heeft ook een gezicht. Een gepersonifieerde zon verwijst ook naar warmte en veiligheid die wordt gevoeld door een archetypische vader die 'activeert, licht en warmte biedt' (Foks-Appelman, 2014, p. 81). Het huis is niet helemaal ingekleurd, waardoor de tekening niet helemaal af is. Dit past bij angstig-onzekere gehechtheid.

De tekening van de familie

Narratief

Ze woont in huis met haar vader en broer. Ze wacht op gezinshereniging. Ze heeft van rechts naar links haar vader, moeder en drie broertjes getekend. Ze is de jongste van het gezin. Zichzelf heeft ze niet getekend, daarover zegt ze: 'ik was het niet vergeten. Ik wilde mezelf niet tekenen. Ik hou er niet

van om mezelf te tekenen.' (Doet haar handen voor haar gezicht). Dit is vrij opvallend omdat ze de figuren niet eens zo sterk verschillend heeft getekend. Dit kan een teken zijn van gedesorganiseerde gehechtheid. Op de vraag naar wie ze toe gaat als ze bang is of verdriet heeft antwoordt het meisje: 'naar niemand. Het helpt niet om met mijn broers te praten. Met papa en mama praten helpt niet.' Wat vind je ervan als mensen naar je luisteren als je je

verdrietig voelt? 'Ik praat er niet over. Ik ben verdrietig omdat mijn broer vader en ik in Nederland zijn. Mijn moeder is nog in Syrie'. Op basis van dit verhaal lijkt dit meisje een slecht zelfbeeld te hebben en vermijdt ze anderen in tijden van nood.

Analyse van de tekening van de familie met gehechtheidsaspecten

De vader en moeder zijn duidelijk onderscheiden. De broers vertonen weinig onderscheid. Ook heeft ze in het geheel geen kleur gebruikt. Dit past bij vermijdende gehechtheid. De handen hebben drie tot vier vingers. Dit kan er op duiden dat er iets is wat het kind uit evenwicht brengt (Foks-Appelman, 2014, p. 67). De figuren zweven, wat past bij vermijdende gehechtheid. Een vergroot afgebeelde moeder past nog bij deze leeftijdsfase gezien de rol die de moeder speelt. De personen staan op volgorde van leeftijd afgebeeld, wat past bij haar leeftijd. Ze heeft zichzelf niet getekend. Meykens en Cluckers (2006) geven aan dat dit nooit toevallig is. Meestal duidt dit erop dat ze zichzelf niet als een geïntegreerd onderdeel van het gezin beschouwd. Ze kan zich onbewust verworpen voelen (p.105). Dit kan duiden op desorganisatie.

Analyse op basis van globale indruk

Er is weinig sprake van vitaliteit en creativiteit vanwege gebrek aan creativiteit en verfraaiingen. Het meisje heeft zichzelf bewust niet getekend. Hierdoor straalt de tekening weinig persoonlijk geluk en familietrots uit. Verder past de tekening niet concreet bij één van de andere kenmerken uit de tabel. Op basis van deze tabel wordt de gehechtheid geclassificeerd als algemeen onveilig.

Conclusie

Het meisje vertelt ze dat ze in Nederland niet meer bidt. Over haar huidige dromen wil ze niet vertellen. Gezien haar situatie dat ze net in Nederland is en haar moeder moet missen alsook het verhaal dat ze slechte dromen heeft als ze niet bidt, ligt het erg voor de hand dat haar huidige dromen weinig positief zijn. Haar tekening vertoont onbewuste aspecten ten aanzien van God. Het meisje wilde God niet tekenen. Tegelijkertijd heeft ze een huis getekend wat een archetypisch symbool voor bescherming is. Ook voegt ze toe dat ze positieve dromen heeft als ze wel bidt. De tekening weerspiegelt een combinatie van veilige en onveilige aspecten. Ze vertelt dat ze goede dromen heeft als ze bidt. Mogelijk blijft haar

godsbeeld momenteel onbewust beter in stand wanneer ze niet bidt. Haar tekening bevat zowel veilige als onveilige gehechtheidsaspecten. Momenteel lijkt ze niet uit de positieve aspecten te kunnen putten en lijkt de gehechtheid aan God onveilig. Op de familietekening ontbreekt het meisje zelf, ook is er geen kleur gebruikt en is er sprake van weinig creativiteit. In het narratief voegt ze toe dat ze zichzelf niet wil tekenen, hierbij deed ze haar handen voor het gezicht. Zowel de tekening van de familie als bijbehorend narratief duiden op onveilige gehechtheid.

Tekeningen kind VI

Algemene informatie

Meisje van 7 jaar afkomstig uit de stad Karachi in Pakistan. Haar lievelingskleur is rood. Ze is in Nederland sinds januari 2017 en sindsdien ook op school. Het meisje woont in huis samen met haar moeder, vader, twee zussen en broertje. Het gezin gaat sinds ze in Nederland wonen naar de kerk. Van origine zijn ze moslim. Thuis wordt elke dag over God gesproken en ze bidden twee regelmatig. Zelf bidt ze ook 's avonds.

Observatie tekenproces

Het meisje is langer dan de rest bezig met het maken van de tekening van god. Ze begint wel uit zichzelf te tekenen. Ze stelt geen vragen en zoekt geen contact met anderen uit de groep. Het duurt wat langer voor ze begint met de familietekening, maar ze begint wel uit zichzelf te tekenen. Dit kan duiden op onzekerheid.

Tekening van God

Narratief

Huis, weg, wolken zon en water

Bij navraag heeft ze ook bergen getekend. Ze geeft aan dat ze de natuur heeft getekend. Daar hoort ook water bij. De tekening betekent volgens haar dat de zon de wereld en het huis warm maakt. Het gaf haar een goed gevoel om de tekening te maken en ze praat met haar familie over God.

Analyse tekening van God

Het meisje heeft een klein huis getekend maar wel met perspectief, wat knap is voor haar leeftijd. De rest van het papier heeft ze gebruikt voor de natuur. Er is sprake van realistisch kleurgebruik als is het huis wat aan de kleurige kant. Het huis is niet duidelijk gegrond, wat kan passen bij angstig-onzekere gehechtheid. Een kind dat naast het huis ook de omgeving tekent identificeert zichzelf volgens Royer (1995) niet volledig met zijn familie

maar onderscheidt zich met zijn omgeving (Meykens & Cluckers, 2006, p. 104). Dit kan duiden op een positief zelfbeeld. De zon staat symboliseert veiligheid en warmte en verwijst naar de archetypische vader die licht en warmte biedt en aanzet tot beweging (Foks-Appelman p. 80). Dit geeft ze zelf ook aan in het narratief. Opvallend is dat de zon in het midden is gepositioneerd. Midden boven staat volgens Royer (1995) voor denken, verbeelding en idealisme. Het is helaas onduidelijk wat de s-vormige symbolen voorstellen. Er is sprake van emotionele investering inde tekening in de zin van detail, creativiteit en verfraaiingen.

Tekening van de familie

Narratief

Ze heeft van rechts naar links haar vader, moeder, twee zusjes, broertje en zichzelf getekend. Ze geeft aan dat ze zich het dichtst bij haar kleine broertje van twee jaar voelt staan. Er ontbreken geen gezinsleden op de tekening. Ze gaat soms naar haar moeder of zus als ze verdrietig is, maar niet altijd. Het helpt wel als ze met haar moeder praat. Ze vindt het fijn als mensen naar haar luisteren en gaat naar haar moeder als ze heel blij is.

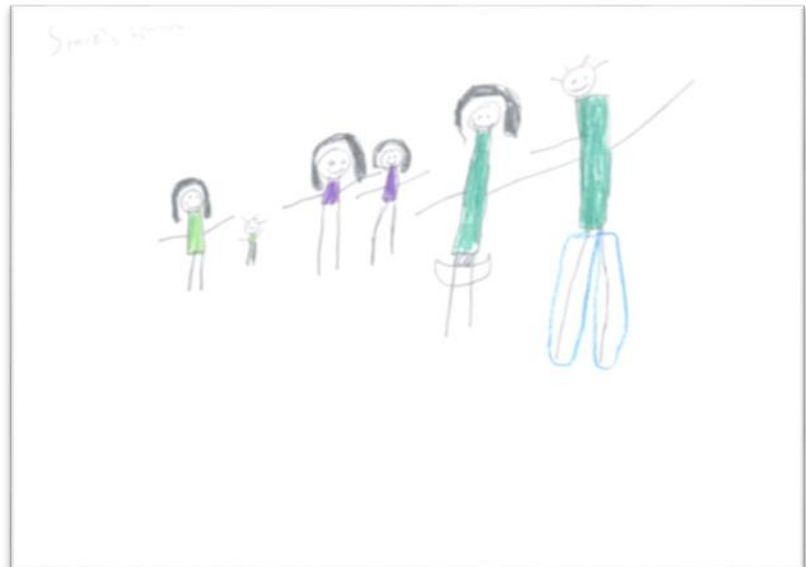
Analyse met behulp van gehechtheidsaspecten

Er is sprake van genderdifferentiatie, en het zijn duidelijk individuen. Dit kan passen bij veilige gehechtheid. De figuren zweven, al kan ook gezegd worden dat de ouders meer op de voorgrond staan dan de kinderen. De armen zijn wijd open getekend en het lijkt mogelijk om elkaar vast te houden, wat past bij veilige gehechtheid. Moeders arm raakt de vader. Het

meisje zelf staat wat los van de familie. Dit kan duiden op angstig-onzekere gehechtheid. Het kan ook passend zijn bij de gezinssamenstelling en eventueel culturele achtergrond.

Analyse met behulp van globale indruk

Er spreekt niet veel vitaliteit of creativiteit uit de tekening. De factor familiegeeluk lijkt neutraal tot positief als we naar de ouders kijken die elkaar aanraken en aan wie extra aandacht is besteed. Ze zorgt voor haar babybroertje wat passend kan zijn voor haar cultuur. Er zou sprake kunnen zijn van emotionele distantie of

isolatie op basis van haar afstand tot de moeder, maar dit blijkt niet zozeer uit het narratief. De zwevende positionering van de figuren op de pagina zou kunnen passen bij gepreoccupeerde gehechtheid, tegelijkertijd zijn de afmetingen van de figuren wel normaal en is er geen sprake van overdrijving van de zachte lichaamsdelen.

Conclusie

de tekening van God wekt op zichzelf, maar zeker in combinatie met het narratief waarbij ze vertelt dat ze zelf bidt, dat haar een goed gevoel gaf om de tekening te maken en dat de zon 'de wereld en het huis warm maakt' een veilige indruk. De familietekening laat een combinatie tussen veilige en onveilige gehechtheid zien. De familie zweeft in de lucht maar ze kunnen elkaar wel vasthouden. Ze lijkt enige afstand te hebben tot haar familie maar zegt zelf zich dichtbij haar tweejarig broertje te voelen, wat passend kan zijn bij haar cultuur. Haar moeder en zus spelen af en toe een rol als ze verdrietig is en ze vindt het fijn om met ze te praten. Blijdschap deelt ze ook met haar moeder. Op basis van het narratief wordt een veilige gehechtheid binnen de familie vermoed.

Tekeningen kind VII

Algemene informatie

Jongen van 9 jaar afkomstig uit Afghanistan. Hij is in Nederland sinds oktober 2015 en op school sinds februari 2016. In zijn thuisland heeft hij geen onderwijs gehad. Zijn lievelingskleuren zijn goud wit en blauw. Hij woont in huis met zijn vader, moeder en broertje. Ze zijn thuis moslim maar ze gaan niet naar de moskee. Bij hen thuis wordt er niet over God gesproken of voorgelezen. Zijn ouders bidden en zijn broer niet. Hij zegt zelf ook wel eens te bidden maar kan niet aangeven op welk moment. Hij voegt toe dat je moet bidden als je ouder bent. Misschien probeerde bij aan te geven dat hij in de toekomst gaat bidden. Wel praat hij met zijn broertje over God of War. God is volgens hem in de hemel.

Observatie tekenproces

De jongen vindt het aanvankelijk lastig om te tekenen. Hij maakt opmerkingen dat het moeilijk is om god te tekenen. Plotseling weet hij wat hij gaat tekenen en vertelt hardop dat hij 'God of war' aan het tekenen is. Zijn vader is 'God of war'. Hij begint wel steeds overnieuw met zijn tekening. Ook bij de tekening van de familie gumt hij regelmatig. Met beide tekeningen is hij snel klaar, na circa vijf minuten. Gummen, aarzelen en opnieuw beginnen kunnen tekenen zijn van vermijding. Snel klaar zijn met de tekening kan passen bij een zwak gevoel van identiteit (Meykens en Cluckers, 2014, p.77).

Analyse van de tekening van God

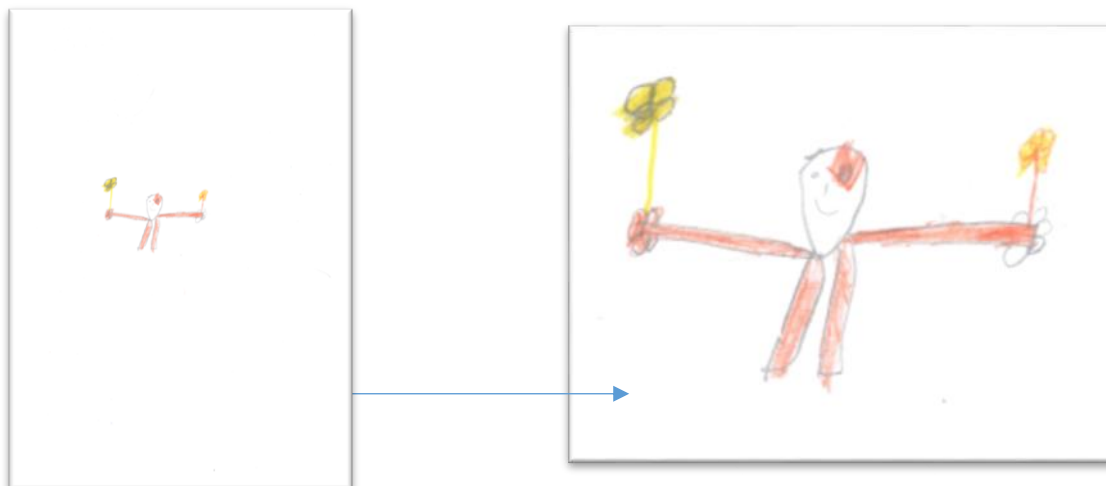
Narratief

Ik heb God of War getekend.

Toevoegingen:

'Hij is uit de buik van de moeder gekomen en de bloemetjes in zijn hand zijn voor zijn moeder. De extra cirkel was een foutje. Ik vond het mooi en cool om de tekening te maken. God of war is mooi omdat hij gaat vechten tegen de duivel. De duivel is slecht. Ik hoor bij God.' Hij vertelt dat hij 'God of war' heeft getekend omdat hij die gezien heeft in Afghanistan toen hij buiten aan het spelen was. Bij navraag had 'God of war' niks tegen de jongen gezegd. Hij vertelt dat hij 'God of war' kan laten zien; het blijkt een figuur afkomstig uit een Playstation spel. Met zijn vriendjes en broer praat hij over 'God of War'.

Analyse tekening van God

De jongen heeft drie pogingen gedaan alvorens hij zijn definitieve tekening maakt. Dit past bij gedesorganiseerde gehechtheid. De figuur is opvallend klein, wat past bij gepreoccupeerde gehechtheid. Hij heeft extra bloemetjes getekend maar het papier biedt voldoende ruimte voor meer achtergronddetails. Zeker gezien wat hij er allemaal bij vertelt en zijn opmerking dat hij 'God of War' vaker tekent. De handen hebben extra nadruk gekregen maar de voeten ontbreken; de figuur is niet af. Ook zweeft het figuur in de lucht. Dit kan passen bij angstig-onzekere gehechtheid. De proportioneel grote handen kunnen duiden op agressie vanuit de buitenwereld maar ook richting de buitenwereld (Foks-Appelman, 2014, p. 67).

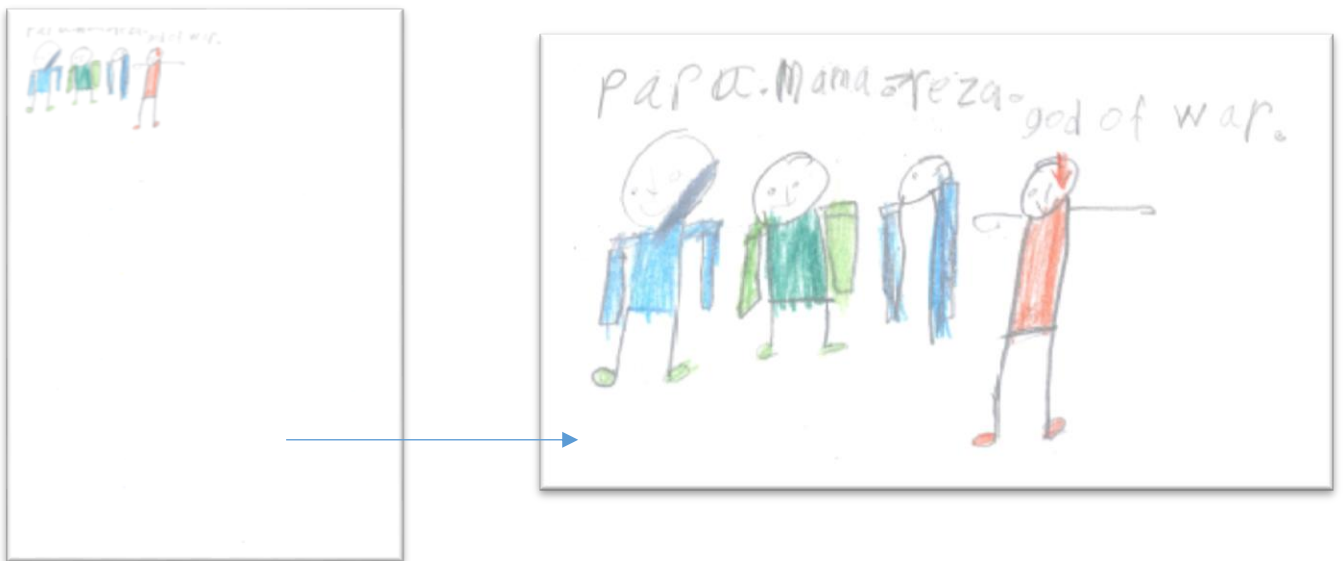
Tekening van de familie

Narratief

Hij heeft zijn vader, moeder, broer en zichzelf getekend. Hij heeft zichzelf als laatste getekend omdat hij het jongste is. Hij heeft zichzelf getekend als 'God of War'. Hij vindt God of War mooi. Hij is niet echt maar wel sterk. Hij maakt zijn eigen moeder dood. Hij herhaalt nogmaals: 'dat ben ik'. Het verhaal over zichzelf en zijn uitleg van 'God of war' lijken wat door elkaar heen te lopen. Met de mensen op de tekening is hij ook in Nederland.

Als hij verdrietig is gaat hij naar zijn bed. Hij zegt dat het hem niet helpt om naar iemand toe te gaan als hij verdrietig is. Zijn moeder vraagt hem wel eens of er iets is gebeurd als hij overdag naar bed gaat en dat vindt hij goed. In relatie tot angst zegt hij de duivel eng te vinden omdat die rare dingen op zijn hoofd heeft. Als hij bang is gaat hij bij zijn moeder zitten en vertelt haar dat hij de duivel heeft gezien. Verder zegt hij dat hij heel graag in Nederland wil blijven omdat er oorlog is in Afghanistan.

Analyse van de tekening met behulp van gehechtheidsaspecten

Zichzelf heeft hij vermomd weergegeven, als 'god of war'. Bij zijn vader heeft hij een naar verhouding groot hoofd getekend. Dit kan een vermijdend aspect zijn ten opzichte van zijn vader. Bij zijn broer heeft hij een ander mensschema gebruikt; deze heeft geen neus, geen mond en ook geen romp. Ook zijn de handen van zijn familieleden naar beneden gericht. Dit zijn allemaal aspecten die passen bij angstig-vermijdende gehechtheid. Zijn eigen handen zijn overigens wel wijd open. Twijfel komt tot uiting doordat hij veel heeft gegumd. Er is geen sprake van genderdifferentiatie, de familie zweeft in de lucht en de familieleden staan niet in de positie dat ze elkaar kunnen knuffelen. Deze aspecten passen bij angstig-onzekere gehechtheid. De figuren staan in de linker bovenhoek. Dit kan passen bij angstig-gepreoccupeerde gehechtheid. Deze positionering kan duiden op dromerigheid, regressie en op zichzelf teruggetrokkenheid. Dromerigheid past zeker bij dit kind gezien de tekening en het narratief. Regressie kan verband houden met de behoefte aan controle uit de anale fase. Opvallend in de tekenontwikkeling is dat hij bij zijn broer en de godstekening de romp niet

afsluit op negenjarige leeftijd terwijl 40 procent van de kinderen dit op vijfjarige leeftijd al doet. Het afsluiten van de romp heeft psychodynamisch gezien te maken met grenzen tussen zichzelf en de omgeving en impulscontrole. Deze jongen lijkt bij deze opdracht erg op te gaan in zijn spel van 'God of War'. Hij lijkt in eerste instantie niet op zichzelf teruggetrokken, maar kan wel makkelijk een soort fantasiewereld creëren.

Analyse met behulp van globale indruk

De jongen tekent zichzelf als een fantasiefiguur: 'God of War'. De rest van zijn familie is wel normaal afgebeeld. Dit ongebruikelijke beeld kan passen bij gedesorganiseerde gehechtheid. Er spreekt kwetsbaarheid uit de tekening vanwege de positionering van de figuren. Anderzijds kan het ook duiden op vitaliteit en creativiteit dat de jongen zichzelf afbeeldt als een fantasiefiguur. De tekening vertoont verder weinig details en verfraaiingen. Er spreekt ook weinig familietrots en geluk uit de tekening waarin de jongen zichzelf centraal stelt. Dit lijkt eerder een teken van emotionele distantie of isolatie, wat past bij vermijdende gehechtheid.

Conclusie

De tekening van God vertoont diverse aspecten van onveilige gehechtheid, waaronder gedesorganiseerde gehechtheid vanwege de diverse pogingen voor hij aan zijn definitieve tekening begint. God is volgens hem in de hemel en 'God of War' is een belangrijk identificatiefiguur voor hem waar hij positieve inspiratie uit lijkt te halen. Hij verwijst daarmee zowel naar zichzelf als naar een 'visioen'. Hier kan sprake zijn van een enigszins compenserende werking ten opzichte van zijn onveilige gehechtheid in de familie. De tekening van zijn familie vertoont vrijwel enkel aspecten van onveilige gehechtheid. Ook hier zijn aspecten van gedesorganiseerde gehechtheid wat blijkt uit dat hij zichzelf als een fantasie item afbeeldt. Uit zijn narratief blijkt dat hij niet zelf naar zijn moeder gaat als hij verdrietig is maar dat zijn moeder wel bij hem mag komen als hij verdrietig naar zijn bed is gegaan. Wanneer hij bang is 'voor de duivel' gaat hij zelf naar zijn moeder. Dit narratief neigt naar onveilige hechting omdat hij in bedekkende termen spreekt en niet zelf hulp zoekt. Het beeld blijft wat onduidelijk. Hij noemt dat hij graag in Nederland wil blijven vanwege oorlog in zijn eigen land. Mogelijk houden zijn focus op goed en kwaad als ook de kenmerken van desorganisatie (trauma) hiermee verband.

Tekeningen kind VIII

Algemene informatie

Meisje van 9 jaar afkomstig uit Eritrea, waar ze opgroeide op het platteland. Ze is sinds juli 2016 in Nederland en op school sinds augustus 2016. Het meisje woont in huis met haar vader, broer en zus. Thuis wordt elke dag over God gesproken of voorgelezen. Ze zijn thuis christelijk. Zowel voor het eten als voor het slapen gaan wordt er gebeden. Zelf bidt ze ook op die tijden. Ze gaat wel eens naar de kerk maar ze weet niet wanneer de laatste keer was. Ze weet ook niet precies waar God is. Bij de tekening hoort een blij gevoel, ze vond het fijn om de tekening te maken.

Observatie tekenproces

Het meisje aarzelt om te beginnen. Ze keek de onderzoeker vragend aan waarop hij nogmaals uitleg gaf. Ze is uiteindelijk na vijf minuten klaar met haar tekening. De tekening afraffelen kan passen bij een zwak gevoel van identiteit. In dit geval kan ze de opdracht ook gewoon erg moeilijk hebben gevonden. Ze heeft een grijs en een wit potlood gebruikt. Met de familietekening gaat ze gelijk aan de slag. Aan deze tekening besteedt ze veel meer tijd: 25 minuten. Ze heeft zichtbaar plezier in het tekenen.

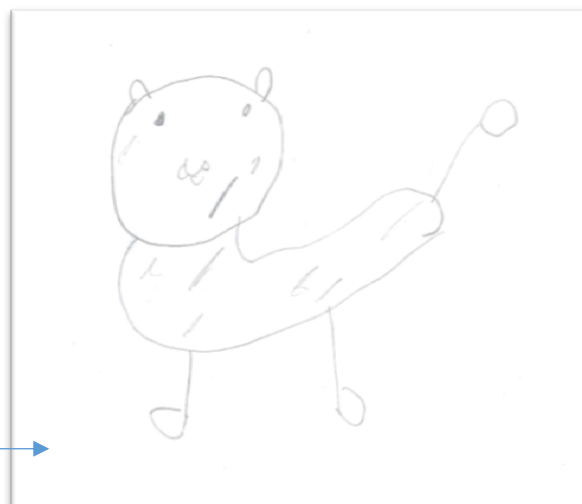
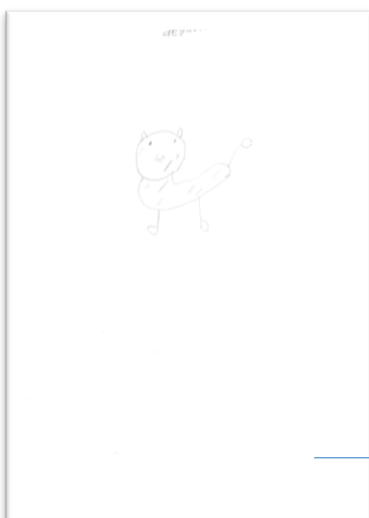
Analyse van de tekening van God

Narratief

Een poes. Zwart en wit. Twee ogen, neusje, mond en een staart.

Als de onderzoeker nogmaals vraagt wat ze heeft getekend zegt ze: 'een goddelijke poes'. 'Ik heb God als poes getekend. Ik wil graag een poes'. Ze vond het een beetje moeilijk om de

tekening te maken. Bij de tekening heeft ze het gevoel dat God lief is. Dat gevoel kan passen bij veilige gehechtheid. Op de vraag of ze dat vaker zo voelt reageert

ze dat ze het niet weet omdat ze God niet heeft gezien. Uit zichzelf praat ze niet met mensen over God. Thuis hoort ze er wel over.

Analyse van de tekening

Het is een herkenbaar figuur, een poes. Het figuur is niet gegrond maar zweeft (angstig). De gezichtsuitdrukking van de poes is neutraal, passend bij een poes, maar niet vrolijk. Het kan duiden op zowel veilige als vermijdende gehechtheid. De figuur is heel klein getekend, wat past bij gepreoccupeerde gehechtheid. Positionering midden boven verwijst volgens Royer (1995) naar denken, verbeelding en idealisme. Dit past ook wel bij haar narratief. Ze heeft een wit potlood gebruikt om de poes in te kleuren. De tekening maakt in combinatie met de observatie een onveilige indruk.

De familietekening

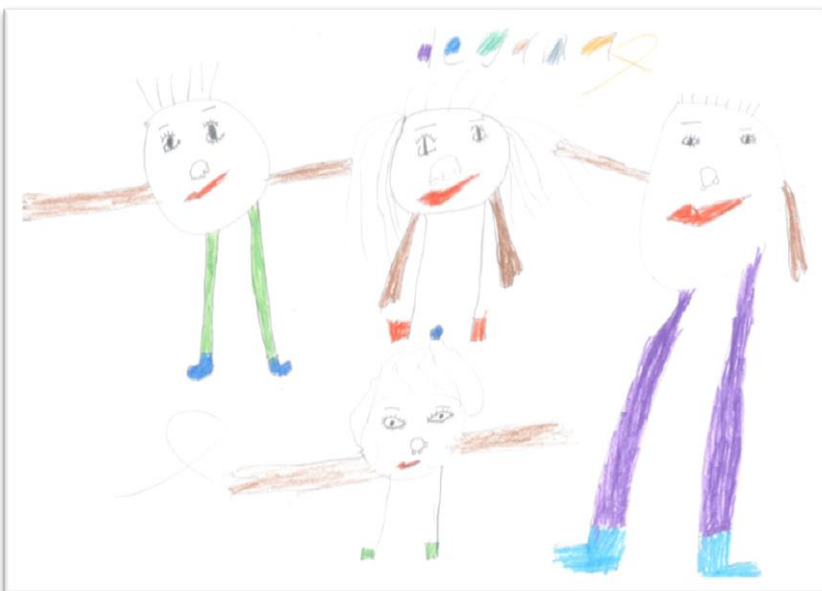
Narratief

Links heeft ze haar broer getekend, in het midden haar zus en rechts haar vader. Zelf staat ze midden onder. Haar naam staat in gekleurde letters bovenaan het papier. Haar moeder heeft ze niet getekend, zij is nog in Eritrea. Wanneer ze bang of verdrietig is gaat ze naar niemand. Soms gaat ze naar een meester of juf. Het helpt om met hen te praten en ze vindt het goed dat ze naar haar luisteren als ze zich niet zo lekker voelt. Als ze heel blij is gaat ze naar haar zus.

Analyse met behulp van gehechtheidsaspecten

Ze heeft haar moeder weggelaten, wat passend is bij gedesorganiseerde gehechtheid. Dit

past tevens bij het verhaal dat de moeder ten tijde van het onderzoek nog niet in Nederland is. De figuren hebben een neutrale gezichtsuitdrukking en ze zweven. Het meisje zelf is afgezonderd van de rest van de familie. Dit zijn tekenen van vermijdende gehechtheid. De neuzen hebben een bijzondere vorm. Het is niet

duidelijk of ze neusgaten tekent of iets anders. Overdrijving van gezichtskenmerken kan een teken zijn van gepreoccupeerde gehechtheid. De handen hebben allemaal twee of drie vingers. Wanneer een kind zich vaker vergist in het aantal vingers kan er iets zijn dat hem uit het evenwicht brengt (Foks-Appelman, p67).

Analyse met behulp van globale indruk

Er is sprake van emotionele investering in de zin van kleurgebruik. De armen hebben een realistische kleur. Ook heeft ze aandacht besteed aan details in het gezicht en haardracht. Dit kan passen bij veilige hechting. Er spreekt niet gelijk familietrots uit de tekening in de zin dat het meisje zich op haar plek lijkt te voelen. De tekening maakt meer een kwetsbare indruk doordat ze zichzelf buiten de familielijn positioneert. Dit kan duiden op gepreoccupeerde gehechtheid. Dit kenmerk kan tevens duiden op emotionele distantie of isolatie, passend bij vermijdende gehechtheid. Ten opzichte van haar vader heeft ze zichzelf erg klein getekend. Dit kan een uitdrukking zijn van spanning of woede in de relatie wat vaker voorkomt bij vermijdende gehechtheid.

Conclusie

Het meisje heeft God als poes getekend omdat ze graag een poes wil. Ze heeft er het gevoel bij dat God lief is. Ze heeft verder niet echt een beeld waar God is en weet ook niet hoe hij op andere momenten voelt omdat ze 'hem niet heeft gezien'. Thuis wordt er over God gesproken en voorgelezen. De tekening van God vertoont veilige en onveilige aspecten. Het beeld is herkenbaar maar klein. De tekening van de familie vertoont overwegend sprake van onveilige gehechtheid met een nadruk op vermijdende gehechtheid. Het vermoeden van onveilige gehechtheid blijkt ook uit het narratief. Ze gaat niet naar familie toe als ze bang of verdrietig is maar soms wel naar een leerkracht, wat haar helpt. Tegelijkertijd beleefde ze plezier aan het maken van de tekening, wat ook zichtbaar is in het veelvuldig kleurgebruik, wat kan passen bij veilige gehechtheid. De vermijdende aspecten kunnen passen bij haar opvoeding op het platteland van Eritrea. Tegelijkertijd is het logisch dat de afwezigheid van haar moeder haar uit haar evenwicht brengt al noemt ze dit niet gelijk.

Tekeningen kind IX

Algemene informatie

Jongen van 9 jaar afkomstig uit Bagdad, Irak. Hij is op school sinds februari 2015. De jongen woont in huis met zijn vader, moeder en twee broertjes. Thuis wordt niet over God gesproken. Er wordt ook niet gebeden thuis. Zelf bidt hij wel eens 's avonds in zijn bed. Zijn ouders geloven in God (christen). Zelf weet hij het niet zeker. Ze zijn wel eens naar de kerk geweest in Irak, ongeveer 3 keer. Hij weet niet waar God is.

Observatie tekenproces

De jongen gebruikt voor zijn eerste tekening de volledige tijd. Hij begint wel uit zichzelf te tekenen. Tijdens het tekenen houdt hij zijn andere arm voor zijn tekening. Met zijn familietekening is hij sneller klaar. Wel houdt hij weer zijn arm voor de tekening, wat duidt op vermijding.

De tekening van God

Narratief

Buik, handen, haar, neus, oor, oog, voet.

De jongen zei dat hij wist dat hij god moest tekenen maar hij heeft ervoor gekozen om zijn broer te tekenen. Bij navraag zegt hij dat hij de onderste helft van het lijf niet wilde inkleuren. Hij zegt niet echt te weten wat voor gevoel hij heeft bij de tekening. Met zijn broer en vader praat hij wel eens over God.

Analyse van de tekening van God

De figuur staat gegrond aan de onderkant van de pagina (veilig). Er is sprake van genderdifferentiatie maar het is de vraag of dit relevant is in een tekening van God. De handen hebben te weinig vingers, dit kan een aanwijzing zijn dat er iets is dat het kind uit evenwicht brengt (Foks-Appelman, p. 67). Hetzelfde zien we bij de familietekening. Er is niet

veel kleur gebruikt, ook is de tekening niet helemaal ingekleurd. Dit kan passen bij vermijding.

Tekening van de familie

Narratief

Hij heeft van links naar rechts eerst zijn twee broertjes getekend, dan zichzelf, zijn vader en als laatste zijn moeder. Hij heeft geen mensen weggelaten en is ook met deze mensen in Nederland. Hij zegt eerst dat hij niet verdrietig is, misschien interpreteerde hij het alsof het over dat moment ging. Hij praat namelijk wel eens met een vriend als hij verdrietig is. Hij zegt dat hij geen mensen heeft om mee te praten als hij bang is. Hij vindt dat dat niet helpt. In reactie op de vraag wat hij ervan vindt als mensen naar hem luisteren wanneer hij zich niet zo lekker voelt zegt hij dat hij dat niet doet. Als hij blij is gaat hij naar zijn vriend. Op basis van het narratief lijkt er sprake van vermijding.

Analyse van de tekening van de familie aspecten

De figuren zijn hoewel eenvoudig, wel 'af'. De familieleden staan in dusdanige positie dat ze elkaar goed kunnen vasthouden (veilig). De familie is onderaan de bladrand gepositioneerd, de bladrand kan dienen als zekere basis. Toch lijken de figuren wat te zweven, dit past bij angstig-onzekere gehechtheid. De figuren zijn niet duidelijk gedifferentieerd, dit past bij vermijdende gehechtheid. Net als bij de godstekening hebben alle familieleden maar drie vingers. Opvallend is dat bij het kind zelf en bij de moeder geen oren zijn getekend. Oren horen wat wel en niet mag en verwijzen volgens Foks-Appelman naar gewetensvorming. Als een kind 'vergeet' om oren te tekenen kan dit een aanwijzing zijn dat het kind iets niet wil horen. Het is niet duidelijk hoe zich dat zou verhouden tot gehechtheid. Ook is er sprake van een sterke nadruk op de nek. Dit kan erop wijzen dat het kind meer met het intellect handelt om het gevoel onder controle te houden (Foks-Appelman, 2014, p. 67). Dit zou kunnen verwijzen naar angst en vermijding.

Analyse met behulp van algemene indruk:

Het kind behoort duidelijk tot de familie en lijkt zich daar gelukkig te voelen. Dit past bij veilige gehechtheid. Er lijkt geen sprake te zijn van globale pathologie die zich uit in een algemene mate van negativiteit, wat ook passend is bij veilige gehechtheid. Er is weinig vitaliteit en creativiteit weerspiegeld in detail, creativiteit en verfraaiingen, dit komt vaker voor bij onveilige gehechtheid.

Conclusie

De tekening van God toont aspecten die met name duiden op onveilige gehechtheid. Uit zijn narratief blijkt dat hij wel eens bidt ondanks dat hij niet zeker weet of God bestaat en waar hij is. Hij kan niet echt aangeven wat voor gevoel hij heeft bij de tekening. De globale indruk van zijn gehechtheid aan God lijkt daarom ook onveilig. De familietekening vertoont een combinatie van veilige en onveilige gehechtheidsaspecten. De familieleden kunnen elkaar goed vasthouden en hij lijkt zich comfortabel te voelen binnen zijn familie. Wel is er weinig creatieve investering, is er geen duidelijke individuatie en verbergt hij zijn tekening tijdens het tekenen. Uit zijn narratief blijkt er vermijding ten opzichte van zijn familie ten tijde van nood. Op basis van de aanvullende informatie lijkt de jongen onveilig gehecht.

Bijlage 2 – Procedure veldwerk

Procedure veldwerk

Methode: Kinderen tekenen God

Materiaal:

1 wit A4 120 grams (géén gekleurd papier of papier waar al iets op gedrukt is)
Kleurpotloden (doosje met max 12 kleuren)
Puntenslijper
Gum
Observatielijst
Narratief formulier
Aanvullende vragenlijst

Tijd: 90 minuten. (2 tekeningen, 15 minuten per tekening. +/- 10 min per interview)

Aantal: 6 kinderen. (2 onderzoekers en 1 vertaler)

PROCEDURE

1. Laat het kind de tekening maken in een omgeving waar hij / zij niet afgeleid kan worden; bij voorkeur zonder ouders.
2. Leg de kleurpotloden, puntenslijper en gum vooraf klaar.
- 3a. Welkom. Voorstellen van de onderzoekers en deelnemers. Over de hele wereld wordt gewerkt aan dit project. Fijn dat jullie mee willen doen. Vraag de deelnemers om hun naam en lievelingskleur te noemen.
3. Vertel het kind de volgende opdracht: Heb je ooit het woord 'God' of 'Allah' gehoord? Probeer er een voorstelling van te maken en teken dit. Let op: gebruik in de uitleg niet de termen 'hij' of 'hem'.

Jullie mogen een kwartier aan deze tekening werken. Als je extra tijd nodig hebt mag je daarom vragen. Na deze tekening mag je een tekening maken van je eigen gezin. Ook dat duurt ongeveer een kwartier. Als je klaar bent willen we graag nog wat vragen stellen over de tekeningen. Als je moet wachten mag je een tekening voor jezelf maken of een strip lezen.
4. Geef het kind een wit A4 (zie materiaal) in de hand, laat het zelf kiezen of het portrait of landscape tekent.
5. Vraag het kind om de opdracht te herhalen: Herinner jij je nog welke opdracht ik je gegeven heb? Wat moest je tekenen? Noteer het antwoord van het kind op de observatielijst (1) (niet alle kinderen zullen antwoord geven. Bij het bespreken van het narratief moet deze vraag nogmaals worden gesteld aan de overige kinderen.)
6. Beschrijf tijdens het tekenen je observaties van het tekenproces op de observatielijst (2).

7. Als het kind klaar is met tekenen noteer je met pen op de achterkant van de tekening 1. Naam van het kind, 2. geboortedatum, 3. datum van vandaag, 4. type school (openbaar, protestant, katholiek, islamitisch etc), 5. plaats en provincie waar de school staat (zodanig dat duidelijk is hoe de tekening bedoeld is (brede of smalle kant van het papier onder).
8. Geef het kind opnieuw een wit A4 (zie materiaal) in de hand, laat het zelf kiezen of het portrait of landscape tekent. Geef het kind de opdracht: Maak een tekening van je familie.
9. Beschrijf tijdens het tekenen je observaties van het tekenproces op de observatielijst (5).
10. Als het kind klaar is met tekenen noteer je met pen op de achterkant van de tekening 1. Naam van het kind, 2. geboortedatum, 3. datum van vandaag (zodanig dat duidelijk is hoe de tekening bedoeld is (brede of smalle kant van het papier onder).
11. Dan geef je de volgende opdracht: Kijk nog eens naar je eerste tekening. Stel je voor dat je een vriend(in) hebt die aan de andere kant van de wereld woont. Je belt je vriend(in) op. (Je vriend(in) kan jouw tekening dus niet zien.) Kun je hem/haar precies uitleggen wat je hebt getekend?
Laat het kind de uitleg op het *narratief formulier* schrijven of laat het kind het na het tekenen van de tweede tekening vertellen en schrijf het zelf op de observatielijst (3).
12. Bespreek met het kind wat het bij 8. heeft opgeschreven/verteld. Lees eerst samen met het kind wat is opgeschreven. Vraag vervolgens door op specifieke aspecten (die symbolen zouden kunnen zijn).
Noteer letterlijk wat het kind vertelt op de observatielijst (4) (N.B.: Let op dat je eigen symboolinterpretatie geen rol speelt)
13. Vraag vervolgens door op de familietekening (observatieformulier).
14. Hierna krijgt het kind de aanvullende vragenlijst. Laat het kind de vragenlijst zelf invullen of stel de vragen en noteer het antwoord. Ouders zijn afwezig, zodat het kind vrij kan antwoorden. Begin met de open vragen.
15. Als alle opdrachten zijn uitgevoerd, bedank het kind dan!

Bijlage 3 – Vragenlijst kinderen tekenen God

1. **Ik ben jaar**

2. **Ik ben een: JONGEN/MEISJE**

3. **Met wie woon je in huis?**

Bijvoorbeeld: Ik woon in huis met mijn vader, moeder en broertje.

Maak de volgende zin af:

Ik woon in huis met mijn

4. **Wordt er bij jullie thuis over God gesproken of (voor) gelezen? Hoe vaak?**

- A) Elke dag D) Er wordt niet over God gesproken of (voor) gelezen
- B) Eén keer in de week E) Anders namelijk.....
- C) Eén keer per maand

5. **Toen ik je naar God vroeg, heb je toen getekend?**

- A) Jezus JA/NEE D) Allah JA/NEE
- B) Maria JA/NEE E) Boeddha JA/NEE
- C) Mohammed JA/NEE F) een Hogere macht JA/NEE
- G) anders namelijk.....

6. **Wordt er bij jou thuis gebeden/gemeditteerd?**

JA/NEE

Zo ja, wanneer?

- A) Voor het eten C) 's Morgens
- B) 's Avonds D) Anders namelijk.....

7. **Bid of mediteer je zelf wel eens?**

JA/NEE

Zo ja, wanneer?

- A) Voor het eten C) 's Morgens
- B) 's Avonds D) Anders namelijk.....

8. Zijn jullie thuis

A) Katholiek	☐	E) Niet gelovig	☐
B) Protestant	☐	F) Ik weet het niet	☐
C) Moslim	☐	G) Anders namelijk	
D) New Age	☐		

9. Ga je weleens naar een:

Zo ja, hoe vaak? Wanneer was de laatste keer?

A) Kerk	JA/NEE	
B) Moskee	JA/NEE	
C) Synagoge	JA/NEE	
D) Anders namelijk		

10. Waar is God volgens jou?

A) Ik weet het niet	☐	E) Op aarde	☐
B) God bestaat niet	☐	F) In de hemel	☐
C) In mij	☐	G) Anders namelijk	
D) Overal	☐		

11. Als je naar je tekening kijkt, welk gevoel hoort daar dan bij?

.....

12. Je hebt nu God getekend omdat wij het vroegen, teken je zelf weleens?

NOOIT/SOMS/VAAK

Als je tekent, wat teken je dan graag?

.....

13. Hoe vond je het om deze tekening te maken?

.....

Bijlage 4 - Observatieformulier

Observatielijst Kinderen tekenen God en gezinstekening

Naam kind:

Geboortedatum:

Datum:

1. Antwoord kind op de vraag: Wat moest je tekenen?

2. Observaties tekenproces tekening God

algemeen: kenmerken voor traumatisering zijn: hyperalertheid, ontwijkend gedrag, wantrouwen, schaamtegevoelens.⁷ Verschil tussen expliciete en impliciete informatie?

Bijvoorbeeld:

Positionering tekening op het papier: landscape/portrait

Benodigde tijd:

Gebruik materiaal en kleur:

Veel gummen: ja/nee

Houding en gedrag tijdens het tekenen:

Begint het kind uit zichzelf te tekenen?

Stellen van vragen (welke)

3. Narratief (Uitleg aan vriend(in) door de telefoon wat je hebt getekend).

Stel je voor dat je een vriend(in) hebt die aan de andere kant van de wereld woont. Je belt je vriend(in) op. (Je vriend(in) kan jouw tekening dus niet zien.) Kun je hem/haar precies uitleggen wat je hebt getekend?

Letterlijke tekst van het kind:

⁷ Ganzevoort, als grondslagen vernield zijn. 347.

4. Toevoeging aan de hand van het bespreken van narratief met het kind. Noteer je vragen en schrijf zo letterlijk mogelijk op wat het kind zegt/antwoordt.

- Wat heb je hier getekend?

- Wat betekent het precies?

- concreet bevragen zonder oordeel. (bv. wat maakt dat je deze zon of... zo groot/op deze plek hebt gemaakt/getekend?)

- Hoe vond je het om deze tekening te maken/wat vond je ervan om dit te tekenen?

- Wat voor gevoel heb je bij God in je tekening/die je hier tekende? Voelt dat vaak zo? Of ook weleens anders?

- Praat je wel eens met mensen over God? Met wie?

5. Observaties tekenproces tekening familie

Bijvoorbeeld:

Positionering tekening op het papier: landscape/portrait

Benodigde tijd:

Gebruik materiaal en kleur:

Veel gummen: ja/nee

Houding en gedrag tijdens het tekenen:

Begint het kind uit zichzelf te tekenen?

Stellen van vragen door het kind (welke):

6. Toevoeging aan de hand van het bespreken narratief met het kind. Noteer je vragen en schrijf zo letterlijk mogelijk op wat het kind zegt/antwoordt.

(achterliggende concepten: angst, vertrouwen, vermijding, afhankelijkheid, eigenwaarde)

- Wie heb je getekend? (op letten wie naast wie staat afgebeeld: evt daarop doorvragen (wat maakt dat het kind staat waar/naast wie het staat etc.))
- Zijn er ook mensen uit je gezin die je niet hebt getekend? Met wie ben je in Nederland?
- Iedereen is wel eens verdrietig. Heb je iemand waar je dan naar toe kan gaan als je verdrietig bent? Of juist niet?
- Helpt het om naar één van deze mensen toe te gaan als je je verdrietig voelt? Met wie?
- De meeste mensen zijn ook wel eens bang. Heb je iemand waar je dan naar toe kan gaan als je bang bent? Of juist niet?
- Helpt het je om met één van deze mensen te praten als je bang bent? Met wie?
- Wat vind je ervan als mensen naar je luisteren als je je niet zo lekker voelt?
- Naar wie ga je toe als je heel blij bent?

